ماهوار
بيداري
حيدرآباد

شمارہ:- - آڪٽوبر- نومبر 2026
قيمت: ۲۵ رپيا

ايڈيٽر
محمد موسيٰ پٽو

موبائيل نمبر
03463216078

مجلسِ ادارت
- پروفيسر عبدالرحمان جتوئي
- علي اڪبر راهمون
- مولانا محمد رمضان مهيري

E.Mail
m.moosabhutto@gmail.com
www.bedarimillat.com

فهرست

قرآن جو پيغام اسان جي نانءِ	محمد موسيٰ پٽو عنايت الله	۲
تزڪيوءِ روحاني پاڪيزگي	محمد موسيٰ پٽو عنايت الله	۱۲
ذهني بيماريون ڇو پيدا ٿين ٿيون؟:		۲۵
خود شناسيءَ جي ضرورتءِ اهميت:		۲۹
مغربي دنيا	تحرير: ضمير حسين لغاري	۳۱
اونداهين دور کان سيڪيولرازم تائين		
احسان	علي اڪبر راهمون	۴۱
قرآن، سنتءِ روحانيت جي روشنيءَ ۾		
موجوده دور جو خطرناڪ فتنو نحاشيءِ شهوت پرستي:	ليکڪ: محمد عادل ارياوي	۵۰
نفس جي سڌاري جو طريقو	محمد موسيٰ پٽو	۵۲
ءِ زندگيءَ جو دستور العمل	عبدالغني دايو	
اسلام جي بنيادي تعليمات	مترجم: محمد مسعود احمد	۶۱
آزاد خيال فردن جي غور فڪر لاءِ		
اسان جا ڪجهه اهم معاملات	محمد موسيٰ پٽو عنايت الله	۷۱
احاديث نبوي جي روشني ۾		

محمد موسيٰ پٽو — مستقل سلسلو
عنايت الله

قرآن جو پيغام اسان جي نانءِ

آخرت لاءِ جيتري جدوجهد ڪرڻ گهرجي، جيستائين اوتري نٿي ڪئي وڃي، صرف ٿوري گهڻي ڪوشش سان آخرت ۾ ڪاميابي حاصل ڪرڻ ڏکيو آهي. آخرت کي مقصد بڻائڻ ضروري آهي. قرآن جي هيءَ آيت انهيءَ ڳالهه جي نشاندهي ڪري ٿي.

اسان جي زندگي، جيئن عام طور تي گذري ٿي، ان ۾ آخرت جو حصو نالي ماتر هوندو آهي يا هوندو ئي ناهي. يعني اسين آخرت کي وساري، دنيا کي ئي پنهنجو اصل مقصد بڻائي ڇڏيون ٿا، ءِ ان ۾ پنهنجي سڄي توانائي خرچ ڪري ڇڏيون ٿا. اسان جي دينداريءَ ۾ به آخرت جي فڪر جي گهراوت موجود نه هوندي آهي.

هيءَ آيت انهيءَ سلسلي ۾ اسان لاءِ تنبيهه آهي ته اسين آخرت جي حوالي سان غفلت ڇڏي، ءِ ان جي تياري لاءِ ڀرپور ڪوشش ڪريون. اهوئي اصل دانائي آهي. داناءُ ماڻهو انهن ڪجهه لمحن واري زندگي کي اهميت نٿو ڏئي، بلڪ اها زندگي جيڪو هميشه جي لاءِ آهي، ان کي نظر ۾ رکندي، ان جي فڪر ۾ رُڌل رهي ٿو.

دنيائي زندگيءَ کي آخرت تي ترجيح ڏيڻ واري روش ءِ ان جو انجام:

فَأَمَّا مَنْ طَغَىٰ وَآثَرَ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا فَإِنَّ الْجَحِيمَ هِيَ الْمَأْوَىٰ ۝ وَأَمَّا مَنْ خَافَ مَقَامَ رَبِّهِ وَنَهَى النَّفْسَ عَنِ الْهَوَىٰ فَإِنَّ الْجَنَّةَ هِيَ الْمَأْوَىٰ (سورة النازعات، آيت 37-41)

(پوءِ جنهن حد کان وڌڻ کي اختيار ڪيو ءِ دنيائي زندگيءَ کي ترجيح ڏني، ته بيشڪ سندس ٺڪاڻو دوزخ آهي. ءِ جيڪو پنهنجي رب جي

سامهون بيهڻ کان ڊڄندو رهيو ۽ پنهنجي نفس کي خواهشن کان روکيندو رهيو ته سندس ٺڪاڻو جنت آهي.)

هيءَ آيت انهن ماڻهن لاءِ سخت تنبيهه آهي، جيڪي دنيائي زندگيءَ کي آخرت جي زندگيءَ تي ترجيح ڏين ٿا، ۽ کين سخت سزا جي خبر ڏئي ٿي ۔ اهڙي سزا جيڪا ٻڌڻ سان ئي روح لرزي پوي. هي کيڏو نه وڏو الميو آهي جو اسان دنيائي زندگيءَ جو اهڙو نقشو ناهيو آهي ۽ مادي مصروفيتن جو ڄار ايترو پکيڙي ڇڏيو آهي، جو نه اسان کي آخرت جو فڪر آهي ۽ نه ئي ان لاءِ وقت بچي ٿو. هي ته وڏي نقصان جو سودو آهي. دنيا ۾ غرق رهڻ واري هن زندگيءَ جو نتيجو اهو نڪرندو جو آخرت ۾ رت جا ڳوڙها روئڻا پوندا.

آيت جي ٻئي حصي ۾ انهن ماڻهن لاءِ خوشخبري آهي، جيڪي آخرت جي فڪر سان جيئندا آهن، الله جي حضور بيهڻ کان ڪنبندا رهن ٿا ۽ پنهنجي نفس جي خواهشن کي لتاڙي ڇڏين ٿا. يعني جيڪي نفس کي فنا جي مرحلن مان گذارين ٿا ته جيئن نفس جي سرڪشي جو زور ٽٽي پوي، ۽ اهو حد کان نه لنگهي. اهڙا ماڻهو پاڻ تي مسلسل نظر به رکندا آهن. الله جي ڊپ جو تصور ۽ نفس جي خواهشن تي ضابطو ۔ هيئي اصل منزل آهي، جيڪا اهل الله جي صحبت سان طلب ڪندڙن کي حاصل ٿيندي آهي.

دنيائي زندگيءَ کي آخرت تي ترجيح ڏيڻ واري روش هاڻ اسان جي اجتماعي روش بڻجي چڪي آهي، جنهن اهڙو معاشي نظام قائم ڪيو آهي، جنهن ۾ هر ماڻهو ڄڻ ته ڪولهه جي بيلي وانگر ڦري رهيو آهي. جيستائين هي نظام نه بدلبو، تيستائين آخرت جي زندگي هميشه خطري ۾ رهندي.

ٻين جو فڪر ڪرڻ بدران پنهنجي اصلاح ڪرڻ:

يٰٓاَيُّهَا الَّذِيْنَ اٰمَنُوْا عَلَيْكُمْ اَنْفُسَكُمْ ۚ لَا يَضُرُّكُمْ مَّنْ ضَلَّ اِذَا اهْتَدَيْتُمْ (سورة المائدة، آيت ١٠٥)

(اي ايمان وارؤ! پنهنجو فڪر ڪريو، جيڪڏهن اوهين هدايت تي آهيو ته جيڪي ماڻهو گمراهه آهن، سي اوهان کي ڪو نقصان نه رسائي سگهن ٿا.)

هيءَ آيت ان ڳالهه تي زور ڏئي ٿي ته ٻين جي اصلاح جي ڳڻتي کان وڌيڪ، انسان کي پنهنجي ذات جي اصلاح جو فڪر ڪرڻ گهرجي. جيڪڏهن ڪو ماڻهو پاڻ حق جي راهه تي ثابت قدم آهي، پوءِ سڄي دنيا ان کان هٽي ويئي هجي، تڏهن به ڪيس ماڻهن جي پرواهه کان بي نياز ٿي، مستقل مزاجيءَ سان حق جي راهه تي هلندو رهڻ گهرجي. ڇو ته ايمان ۽ نيڪ عمل جي دولت ايتري وڏي نعمت آهي، جو ان کان مٿي ٻي ڪا نعمت ناهي. ان سان گڏ، ڪنهن شخص جو عذاب کان بچڻ، اهو اسلام سان گهري وابستگيءَ تي دارومدار رکي ٿو.

قرآن ۾ اچي ٿو ته آخرت ۾ گنهگار خواهش ڪندو ته هو جيڪو عذاب پوڳي رهيو آهي، ان جي بدلي ۾ (سپ ڪجهه) ڏئي ڇڏي، يعني پنهنجو پٽ، زال، پاءُ، پنهنجو قبيلو، جنهن ۾ هو رهندو هو، ۽ زمين جا سمورا انسان به ڏئي ڇڏي، ته جيئن پاڻ کي عذاب کان بچائي.

(سورة المعارج، آيت ١١ کان ١٥) پر اهو هرگز نه ٿيندو، ڇو ته اها ڀڙڪندڙ باهه هوندي، جيڪا کل لاهي ڇڏيندي.

ان مان معلوم ٿيو ته ٻين جو فڪر به هڪ حد تائين صحيح آهي، پر جيڪڏهن اهو پنهنجي اصلاح جي قيمت تي ٿئي ته اها مصنوعي شيءِ ٿيندي. انسان کي سيني کان وڌيڪ پنهنجو فڪر ڪرڻ گهرجي ته منهنجو نفس سڌري، منهنجا اخلاق سڌا ٿين، منهنجا معاملا ۽ منهنجي سماجي زندگي اسلام سان مطابقت رکندڙ هجي. جڏهن انسان پنهنجن اخلاق ۽ ڪردار ۾ پاڪيزگي آڻيندو ته ان جي ڪردار جي روشني پاڻمرادو ٻين لاءِ دعوت بڻجندي ته جيئن هو به اهڙا بڻجن.

اڄوڪي دور ۾ بي عملي ايتري وڌي وئي آهي، جو پنهنجي اصلاح کان غفلت عام ٿي وئي آهي. جيڪي بظاهر اصلاح افتہ آهن ۽ عملن ۾ بہ ڪجه سڌارو آيو آهي، سي بہ دل جي اندروني دنيا جي اصلاح کان بي پرواهہ آهن، جنهن ڪري انهن جو ڪردار صحيح نٿو ٻڌجي.

عام طور تي سماج جي حالتن جون شڪايتون ٿيندیون آهن ۽ حڪومت جي خرابين تي نظر وڌي ٿي، پر حقيقت ۾ سماج ۽ حڪومت جي خرابيءَ جو بنيادي سبب بہ اهو آهي تہ ماڻهن انفرادي طور تي پنهنجي اصلاح جي ڪم کان غافل رهيا آهن، ۽ پاڻ کي پرکڻ جي سوچ تقريبا اسان وٽان ختم ٿي وئي آهي.

خود احتسابي سخت ضروري آهي، ڇو تہ خود احتسابيءَ ذريعي ئي سماج ۾ آهستي آهستي اجتماعي اصلاح جي صورت پيدا ٿيندي. قرآن جي هيءَ آيت اسان کي جهنجوڑي، پنهنجي اصلاح ڏانهن راغب ڪري رهي آهي. الله تعاليٰ اسان جي اصلاح لاءِ رستو پيدا فرمائي. (آمين)

محبت جو بہ طرفو تعلق بندي جي الله سان ۽ الله جي بندي سان محبت:

يٰٓاَيُّهَا الَّذِيْنَ آمَنُوْا مَنْ يَّرْتَدَّ مِنْكُمْ عَنْ دِيْنِهٖ فَسَوْفَ يَأْتِي اللّٰهُ بِقَوْمٍ يُّحِبُّهُمْ وَيُحِبُّوْنَهٗ

(سورة المائده، آيت ۵۴)

(اي ايمان وارؤ! جيڪڏهن اوهان مان ڪو بہ پنهنجي دين کان ڦري ويندو تہ الله اهڙا ماڻهو آڻيندو جن سان الله محبت ڪندو ۽ اُهي بہ الله سان محبت ڪندا.)

هيءَ آيت ظاهر ڪري ٿي تہ الله انهن ماڻهن کي پسند ڪري ٿو جيڪي الله سان محبت ڪن ٿا ۽ الله بہ انهن سان محبت ڪري ٿو. هيءَ آيت الله سان محبت جي موضوع ۾ غيرمعمولي اهميت رکي ٿي. محبت جي

هيءَ خصوصيت بہ سامهون اچي ٿي تہ محبت هميشہ بطرفي هوندي آهي: هڪ طرف بندي جي الله سان محبت، ۽ ٻي طرف الله جي بندي سان محبت.

جڏهن بندو محبت جي ظاهري حدن کان اڳتي وڌي، الله سان بيخوديءَ واري محبت ڪرڻ لڳي ٿو تہ پوءِ سندس نفس جي خدائي بي اثر ٿيڻ لڳي ٿي. ۽ جڏهن نفس جي خدائيءَ کان دستبرداري اچي ٿي تہ الله بندي کي پنهنجي طرف ڇڪڻ لڳي ٿو. ايتريقدر جو بندو الله جي قرب جا مختلف مقام طئي ڪندو وڃي ٿو.

الله جي محبت، بندي جي فطري گهرج آهي، پر افسوس جو نفس جون قوتون ان محبت کي سختيءَ سان دٻائي ڇڏين ٿيون. انسان عبادت بہ ڪري ٿو، اطاعت جي ڪوشش بہ ڪري ٿو، پر محبت جون راهون نہ ٿيون کلي سگهن. ان جو سبب اهو آهي تہ نفس جا تهہ ۽ پردا هوندا آهن.

نفس جا اهي پردا، رڳو انهن ماڻهن جي صحبت سان هٽن ٿا، جيڪي ماڻهو الله جي محبت جا راز ڄاڻن ٿا. اهڙي صحبت سان ئي بندي تي آهستي آهستي هي راز پڌرو ٿئي ٿو تہ سندس وجود تہ سراسر محبت جي جذبات مان ٺهيل آهي.

جڏهن بندو الله سان محبت ڪري ٿو تہ الله بندي ۽ پنهنجي وچ ۾ حائل سيئي رڪاوٽون دور ڪرڻ لڳي ٿو ۽ ڪيس پنهنجي طرف ڇڪڻ لڳي ٿو. اهڙيءَ طرح بندو محبت جي راهہ تي هلندي روزانو الله جي محبت ۾ ڪجهہ نہ ڪجهہ واڌارو ڪندو رهي ٿو.

الله جي اها محبت ساڻس گڏ اخلاق جي پاڪيزگي، عملن ۾ نورانيت ۽ سچائي بہ وٺي اچي ٿي. يعني محبت، انساني سڃاڻپ ۾ اخلاق ۽ عمل جي صورت ۾ نمايان ٿئي ٿي.

ڪافرن سان دوستي رکڻ وارن کي سخت خبردار ڪرڻ:

يٰٓاَيُّهَا الَّذِيْنَ اٰمَنُوْا لَا تَتَّخِذُوا الْيَهُوْدَ وَالنَّصٰرٰٓى اَوْلِيَآءَ ۘ بَعْضُهُمْ اَوْلِيَآءُ بَعْضٍ ۭ وَمَنْ يَّتَوَلَّهُمْ مِّنْكُمْ فَاِنَّهٗ مِنْهُمْ (سورة المائده، آيت ۵۱)

(اي ايمان وارؤ! يهودين ۽ نصرانين کي پنهنجا دوست نہ بڻايو. اهي پاڻ ۾ هڪ ٻئي جا دوست آهن. اوهان مان جيڪو به انهن سان دوستي ڪندو سو انهن مان هوندو.)

هن آيت ۾ ڪافرن سان دوستي رکڻ کان سختيءَ سان منع ڪئي وئي آهي ۽ خبردار ڪيو ويو آهي تہ جيڪو اهڙو ڪندو سو انهن ۾ ئي شمار ٿيندو. عيسائي هجن يا يهودي، يا جديديت جا پوئلڳ ۔ انهن سيني سان دوستي جو نتيجو آخرڪار سندن گمراه فڪر کان متاثر ٿي، سندن ئي وات اختيار ڪرڻ جي صورت ۾ نڪري ٿو.

اسان ڏسون پيا تہ اڄ جي دور ۾ مادیت پسندي ۽ آزاد خيالي تي ٻڌل سوچ کان متاثر ٿي، اسان جا نسل ديني ۽ عملي بگاڙ جو شڪار ٿيندا پيا وڃن. دنيا جيڪا مادیت پسنديءَ تي ٻڌل آهي، ايتري محبوب ٻڌجي وئي آهي جو ان جي خاطر آزاد خيال ماڻهن سان دوستي رکڻ نہ رڳو ضروري سمجهي وجي ٻئي، بلڪ اهو فيشن جي صورت ۾ اختيار ڪري ويو آهي.

اهڙي صورتحال اسان جي تعليمي نظام پيدا ڪئي آهي، جنهن ماڻهن کي آزاد خيالي جي راهہ تي لڳايو. سوشل ميڊيا ۾ آزاد خيالي ۽ جديديت جي هن لهر کي وڌيڪ تيز ڪيو آهي.

جن نوجوانن جو گهر جو ماحول بهتر طور مذهبي آهي، اُهي تہ جديديت جي هن طوفاني وهڪري کان بچي رهيا آهن، باقي سڀ خطري ۾ آهن. انهيءَ لحاظ سان ڏسجي تہ لڳي ٿو تہ قيامت کان اڳ ئي قيامت جهڙو منظر آهي. غيرن سان دوستيءَ، يعني غير اسلامي فڪرن وارن سان قربت، اهڙو ماحول پيدا ڪيو آهي جنهن اسان جي نسلن جي دين ۽ ايمان کي خطري ۾ وجهي ڇڏيو آهي. الله پاڪ اسان جي حفاظت فرمائي.

ظالمن سان تعلق رکڻ جي سخت منع:

وَلَا تَرْكَنُوْٓا اِلَى الَّذِيْنَ ظَلَمُوْا فَتَمَسَّكُمُ النَّارُ (سورة هود، آيت ۱۱۳)

(ظالمن جي ويجهو به نہ وڃو، نہ تہ باهہ اوهان کي ڇهندي.)

هيءَ آيت وڏو خبردار ڪري ٿي تہ ظالمن جي ويجهو به نہ وڃو. جيڪي دين ۽ آخرت کان غافل آهن ۽ دنيا جي عيش پرستيءَ ۾ مڱن آهن. انهن سان قربت رکڻ جي نتيجي ۾ سندن ظلمت، يعني اونداهي، اوهان جي شخصيت تي به اثر انداز ٿيندي ۽ اوهان کي به ان اونداهي ۾ وڃي ويندي.

اهڙي صورت ۾ دين، حق، ۽ سچائيءَ جي راهہ تي هلڻ اوهان لاءِ ڏاڍو ڏکيو ٿي پوندو. انساني نفسيات به ان ڳالهہ جي شاهدي ڏئي ٿي تہ انسان جنهن سان قربت رکي ٿو، ان جي طرز زندگي کي پاڻمرادو اختيار ڪرڻ لڳي ٿو. آهستي آهستي اهو به ان جهڙو ٿي پوي ٿو. ان ڪري ظالمن سان تعلق رکڻ، پنهنجي پاڻ کي باهہ ۾ وجهڻ جي برابر آهي.

هي آيت وڏو خبردار ڪري ٿي، خاص ڪري اڄ جي دور ۾ جتي آزاد خيالي، جديديت، ۽ سيڪيولر طرز زندگي عام ٿي چڪي آهي، اتي ان کان بچڻ لاءِ غيرمعمولي احتياط جي ضرورت آهي.

ٻي صورت ۾، جيڪڏهن انسان روزانو ڪلاڪن جا ڪلاڪ سوشل ميڊيا جي لهرن ۾ لڙهندو رهي، تہ ڪجهہ مهينن اندر ئي سندس سوچ جو انداز بدلجي وڃي ٿو ۽ هو هن آيت جو مخاطب ٿي وڃي ٿو ۔ يعني ان باهہ جي ڇهڻ جي حد ۾ اچي وڃي ٿو.

هي باهہ رڳو آخرت جي باهہ ناهي، پر دنيا جي به آهي، جيڪا انسان جي دل کي اندر ئي اندر ساڙي ڇڏيندي آهي.

الله پاڪ اسان سيني جي حفاظت فرمائي.

الله جي ڏيان (مراقبي) وسيلي، الله جي محبت ۾ ڳريل انسان جي تياري:

اَلَمْ يَعْلَمْ بِاَنَّ اللّٰهَ يَرٰى (سورة العلق، آيت ۱۴)

(ڇا انسان نہ ڄاڻي ٿو تہ الله ڪيس ڏسي رهيو آهي؟)

هن آيت جي جواب ۾ اسان کي چوندو گھرجي تہ: ها، بيشڪ الله اسان کي ڏسي رهيو آهي. هيءَ اهڙي آيت آهي جيڪا الله جي ڏهڪاءَ کي غالب ڪرڻ لاءِ اُتساهيندي آهي، يعني جڏهن الله مون کي ڏسي رهيو آهي تہ پوءِ مان گناهه ڪيئن ڪري سگهان ٿو؟

الله جي ڏسڻ جو احساس ئي مراقبو آهي، ۽ ان مراقبي جي نتيجي ۾ اهو احساس وڌيڪ سگهارو ٿيندو ويندو ٿو، جنهن سان بندو پنهنجي ڪيل گناهن کان بچي ويندو آهي. الله جو ڏيان ڪيس هڪ مرڪزي نقطي تي قائم رکندو آهي، جيڪو نقطو اهو آهي تہ الله جي حسن جي انوار مان روشني ونڊي، پنهنجي شخصيت کي الله جي انوار سان روشن ۽ مضبوط بڻائي.

الله جي ڏسڻ جو هي ڏيان، يعني مراقبو، جڏهن آهستي آهستي انسان جي شخصيت تي ڇانئجي پوي ٿو تہ ان مان اهڙو انسان تيار ٿيندو آهي، جيڪو الله جي عبادت، اطاعت ۽ محبت ۾ ڳريل هوندو آهي، دنيا جي عام ماڻهن کان بلڪل مختلف.

ايسو انسان الله سان وفاداري جي رشتو ۾ مڪمل طور بنديل هوندو آهي، خودغرضيءَ کان پاڪ هوندو آهي، جنهن جي زندگي ۽ سموري حرڪتون رڳو الله لاءِ هونديون آهن. اهڙي انسان کي ڏسي، ٻين جي دل ۾ به اهو جذب پيدا ٿيندو آهي تہ پنهنجي زندگيءَ جا نقشا به انهيءَ نموني تيار ڪجن.

هيءَ مراقبي يعني الله جي ڏسڻ جو جيڪو احساس آهي، اهو اهڙو مراقبو آهي، جنهن لاءِ غيرمعمولي محنت گھرجي ٿي، تہ جيئن الله جي ڏهڪاءَ کي ٻين سيني خيالن ۽ احساسن تي غالب ڪجي. هيءَ حالت آهستي آهستي پيدا ٿيندي آهي، ان لاءِ محنت ڪرڻي پوي ٿي، پنهنجي گھڻين توانائين کي انهيءَ طرف موڙڻو پوي ٿو.

پر ان جا نتيجا ۽ فائدا ايترا تہ گھڻا آهن، جو بيان کان ٻاهر آهن. جڏهن الله جو ڏسڻ انسان کي ياد رهندو آهي، ۽ دل تي ان جو استحضار قائم

هوندو آهي، تڏهن اهو ماڻهو گناهن ۽ نافرمانيءَ جي راهہ کان بچي ويندو آهي. سندس نفس تي ضابطو اچي ويندو آهي، عبادت ۽ اطاعت سندس طبيعت جو حصو بڻجي ويندي آهي.

اهڙيءَ حالت ۾ هو نفس جي الوهيت کان وڏي حد تائين آزاد ٿي پوندو آهي. جيتوڻيڪ هيءَ سعادت الله جي فضل سان ئي ملندي آهي، پر الله جي معيت جو احساس، يا الله جي ڏيان جو غالب هجڻ، ٻين لفظن ۾ هي ساريون نعمتون مراقبي جون خاصيتون آهن.

ان ڪري الله جي ڏيان ۽ مراقبي تي جيتري ۾ محنت ڪجي، سا گھٽ آهي. هيءَ مراقبو پاڻ سان هر قسم جون پلائيون آڻي ٿو ۽ سينې ٻُرين کان بچڻ جو وسيلو بڻجي ٿو.

اَلَمْ يَعْلَمْ بِاَنَّ اللّٰهَ يَرٰى

ڇا انسان نہ ڄاڻي ٿو تہ الله کيس ڏسي رهيو آهي؟

ها، ڄاڻي ٿو، پر سندس اندر ان جو استحضار يا ڏيان جو غلبو موجود ناهي.

جيڪڏهن ڄاڻڻ جو هيءَ عمل ڪمزور حالت ۾ هجي، يا رڳو نالي ماتر هجي، تہ ان جو لازمي نتيجو اهو ٿيندو آهي تہ خواهشن جو غلبو ۽ دنياوي طرز زندگي جي نقالين ۾ مبتلا ٿي پوندو آهي.

ان ڪري هن آيت ۾ "ڄاڻڻ" کي جيڪڏهن "ڏيان جي غلبي" ۽ "يادگيري" جي معنيٰ ۾ ورتو وڃي تہ اهو بلڪل صحيح ٿيندو، ڇو تہ اصل ڄاڻڻ اهو آهي، جيڪو دل ۽ ذهن تي نقش هجي ۽ عملي زندگيءَ ۾ مؤثر هجي.

الغرض، هن آيت مان بالواسطہ الله جي خيال (مراقبي) کي ثابت ڪرڻ جو اشارو ملي ٿو، جيڪو اهل الله وٽ رائج ۽ تسليم ٿيل آهي.

باطن جي وسيع دنيا ۾ لڌو پائڻ جي تاڪيد:

وَفِيْٓ اَنْفُسِكُمْ اَفَلَا تُبْصِرُوْنَ

(۾ اوهان پنهنجين اندر ۾ چو نہ ڏسندا آهيو؟)

هي آيت اهڙي آهي جيڪا معرفت ۾ علم جي نئين راهہ کولي ٿي، ۽ مؤمن بندي کي حقيقتن ۾ روحاني خزانن کان واقف ڪري ٿي.

اڄ جو انسان، جڏهن پنهنجي سموري قوت مادي علم ۾ عقل تي صرف ڪري چڪو آهي، تہ ڪائنات جي ظاهري شين جا ڪجهہ راز تہ سمجهي ورتا اٿس ۽ انهن کي مادي فائدي لاءِ استعمال ب ڪرڻ لڳو آهي، پر جيڪا انسان جي اندر يعني باطن ۾ هڪ عظيم دنيا آهي، ان کان غافل رهي ٿو. ان نتيجي ۾ هو فطري علمن کان محروم ٿي ويو آهي، ۽ ان مان حڪمت، دانائي ۽ بصيرت کسي وئي آهي، ۽ ان کي اهڙن علمن ۾ الجهايو ويو آهي، جيڪي صرف نفس جي پوڄا کي هٿي ڏين ٿا.

جيڪڏهن انسان پنهنجي اندر موجود علمن، معرفتن ۽ حقيقتن کي سمجهڻ لاءِ ٿوري ب محنت ڪري، تہ هو اهڙن روحاني ڄاڻ وارو ٿي سگهي ٿو جنهن ڄاڻ اڃيان مادي علمن جي ساري دنيا قربان ڪرڻ جهڙي آهي. اهڙي معرفت انسان کي زندگي جي حقيقي لذت کان واقف ڪري ٿي. اڄ انسانيت جيڪا سکون، خوشي، اصلي آرام، انسان دوستي ۽ باهمي محبت جي نعمت کان محروم آهي، ان جو وڏو سبب اهو آهي تہ انسان پنهنجي باطن جي دنيا کان بيخبر آهي. هي محرومي انسانيت کي مريض بڻائي ڇڏيو آهي.

ان بحران مان نڪرڻ جو آسان رستو هي آهي تہ انسان وحيءَ جي روشني ۾ پنهنجي باطني دنيا ۽ ان جي حقيقتن کي سمجهڻ لاءِ پنهنجون صلاحيتون ۽ توانايون وقف ڪري.

اڄ جو انسان، دولت جي جنون ۾ مبتلا ٿي، انسانيت کي اذيت ڏيڻ جي حدن کي ڇهي رهيو آهي. اهڙي وقت ۾ قرآن جون هي ۽ اهڙيون بيشمار آيتون اسان کي باطن جي وسيع دنيا ۾ ليئو پائڻ ۽ فطرت سان هم آهنگي پيدا ڪرڻ لاءِ آماده ڪن ٿيون. اهڙيءَ طرح اسان مادیت جي بت پرستيءَ مان نڪري، حقيقي معبود جي بندگيءَ طرف وک وڌايون ٿا. فطرت ۽ فطري علمن جي سڀ کان وڏي تقاضا ب اها ئي آهي.

محمد موسيٰ پٹو
عنايت الله
ہي قسط

تزڪيو ۽ روحاني پاڪيزگي

مسلسل قلبي ذڪر سان نفس جي قوت جو پسپا ٿيڻ:

هڪ بزرگ، جنهن 25 سالن تائين الله جي قلبي ذڪر تي مجاهدا ڪيا، نفس جي هولناڪ قوت کي هڪ مثال سان بيان ڪندي چوي ٿو تہ هڪ شخص غار ۾ موجود هجي ۽ ڪيس غار مان ڪڍڻ لاءِ جيترين ب ڪوششون ڪيون وڃن ۽ جيترا ب وظيفا پڙهيا وڃن، پر هو نڪرڻ جو نالو ئي نہ وٺي. پر جيڪڏهن غار ۾ گرم پاڻي ڇڏيو وڃي تہ اهو شخص غار مان نڪرڻ تي مجبور ٿي ويندو.

هو چوي ٿو تہ اهو گرم پاڻيءَ جو ڦوهارو الله جو قلبي ذڪر آهي. مسلسل الله جو قلبي ذڪر ڪندو رهڻ سان نفس جي قوت آخرڪار شڪست کائڻ لڳي ٿي. ان قوت کي پسپا ڪرڻ لاءِ ہي ڪا صورت موجود ناهي؛ الله جي اسمِ ذات جي قوت ئي ان کي شڪست ڏئي ٿي.

گهٽو ذڪر ڪندڙ جو سرمايو:

جيڪي ماڻهو صاحبِ دل شخصيت سان الله جي محبت خاطر ڳنڍجن ٿا، اهي ان لاءِ سڀ کان وڌيڪ عزيز هوندا آهن. انهن مان جيڪي ماڻهو غيرمعمولي مجاهدن کان ڪم وٺن ٿا، اهي تہ ان لاءِ زندگي جو سرمايو هوندا آهن، ڇاڪاڻ تہ الله سان محبت جو تسلسل انهن ئي جي ذريعي قائم ۽ برقرار رهندو آهي.

پنهنجي گناهن کي وڌيڪ سمجهڻ:

الله جو ڪثرت سان ذڪر ڪندڙ فرد الله جي شان ۽ عظمت جي اثر هيٺ رهڻ لڳي ٿو. ان سبب هو پنهنجن گناهن کي تمام گهٽو سمجهڻ لڳي

ٿو ۽ انهن گناهن جي ڪري پاڻ کي سزا جو مستحق سمجهي ٿو. البت ڪيس اها اميد هوندي آهي ته الله پنهنجي خاص فضل سان ڪيس معاف ڪري ڇڏيندو.

باطني بيمارين کان بچڻ جي سعادت حاصل ٿيڻ:

جيڪي ماڻهو الله جي نالي جي بار بار ذڪر سان تزڪي جي مرحلن مان گذرن ٿا، الله پنهنجي خاص فضل سان انهن کي تڪبر، حرص ۽ هوس، حسد ۽ جلن، ضد جي نفسيات ۽ بين جي تحقير جهڙين بيمارين کان بچائي ٿو. انهن مان هر هڪ اهڙي بيماري آهي، جيڪا فرد جي آخرت جي زندگي برباد ڪرڻ جو سبب بڻجي سگهي ٿي.

جيڪو الله جو ٿي وڃي ٿو، الله ان جو ٿي وڃي ٿو:

حديث شريف آهي ته جيڪو الله جو ٿي وڃي ٿو الله ان جو ٿي وڃي ٿو. الله جو ٿيڻ لاءِ نفس جي قوت کي فنا ڪرڻو پوي ٿو. جنهن لاءِ ڊگهي عرصي تائين الله جي ذڪر جو سهارو ونڊو پوي ٿو. جيستائين نفس جون خواهشون ڪنهن به درجي ۾ موجود آهن، تيستائين الله سان قرب حاصل نٿو ٿئي.

ڪثرتِ ذڪر سان مال دولت جي هوس ختم ٿيڻ:

ذڪر ۽ مراقبو چوڻ ۾ ته هلڪا لفظ آهن، پر نفس جي قوت کي لتاڙڻ ۾ سڀ کان وڌيڪ طاقتور آهن ۽ تربيت ۽ تزڪيي ۾ سڀ کان وڌيڪ اثرائتا آهن. ذڪر ۽ مراقبو الله جي انوار کي گڏ ڪري پوري انساني شخصيت ڏانهن منتقل ڪرڻ جو ذريعو آهن. ان سان ماڻهن ۾ دولت جي هوس ختم ٿيندي آهي ۽ قناعت ۽ ٿورن وسيلن سان زندگي گذارڻ جي صلاحيت پيدا ٿيندي آهي.

دين ۽ مذهب جي نالي تي ذڪر کي اهميت نه ڏيڻ:

دين ۽ مذهب جي نالي تي جيڪي ماڻهو ذڪر ۽ مراقبي کي اهميت ڏيڻ لاءِ تيار ناهن، اهي قابلِ رحم آهن. ڇاڪاڻ ته اهي پنهنجي شخصيت ۽

پنهنجن جذبن تي قابو پائڻ ۾ گهٽ ئي ڪامياب ٿيندا آهن. اهي پنهنجي متعلق ماڻهن لاءِ ذڪر ۽ مراقبي جي راهه بند ڪري، ڪين ڊپريشن جهڙين حالتن سان منهن ڏيڻ تي مجبور ڪري ڇڏين ٿا. مذهب جي صرف ظاهري شڪل تي رهڻ ۽ دل جي صلاحيتن جي بيدار نه ٿيڻ جو اهو ئي نتيجو نڪري ٿو.

نفس جي غلامي:

* مسلم ماهرين نفسيات جو چوڻ آهي ته غلامي دراصل نفس جي غلامي هوندي آهي. جيڪي قومون اجتماعي اخلاق کان محروم هونديون آهن، اهي نفس جي غلاميءَ ۾ آخري حد تائين هليون ويندیون آهن ۽ پنهنجي عملي اجتماعي زندگيءَ ۾ خدا جي غلامي قبول ڪرڻ لاءِ تيار نه هونديون آهن. اهڙين قومن کي نسبتاً بهتر اجتماعي اخلاق رکندڙ قومن جو غلام بڻايو ويندو آهي ۽ انهن قومن جي غلاميءَ ۾ اهي اخلاقي اعتبار کان ايڏا وڏيڪ ڪِري پوندیون آهن.

اهڙين قومن ۾ جيڪڏهن اندران تبديليءَ جي طاقتور لهر شروع ٿئي ۽ الله جي خاص فضل سان اهي الله ڏانهن رجوع ڪن ته غلاميءَ جون زنجيرون ٽوڙي ان مان نڪري به سگهن ٿيون، پلي ان لاءِ کين ڪيتري ئي قرباني ڇو نه ڏيڻي پوي. پر جيڪڏهن اندران تبديليءَ جي تحريڪ شروع نه ٿئي ته اهي غلاميءَ ۾ ئي رهن ٿيون. جيڪڏهن الله جي ذڪر لاءِ اجتماعي ماحول پيدا ٿئي ته ان سان ڪردار ۾ رونق پيدا ٿيڻ سان گڏ الله جي مدد پڻ شامل ٿي وڃي ٿي.

الله کان پري ٿيڻ جي سزا:

اسان جا اقتداري طبقا قابلِ رحم آهن، جو نه پنهنجي تربيت جو اهتمام ڪن ٿا ۽ نه ئي نئين نسل کي تربيت جي مرحلن مان گذارڻ جو فڪر رکن ٿا. ان سبب جيڪي نقصان ٿي رهيا آهن، اهي هي آهن:

زندگيءَ جو مقصد مال ۽ دولت ٻڌجي رهجي ويو آهي. • حرص ۽ هوس جا جذبات وڌي رهيا آهن. • دولت خاص طبقن جي هٿن ۾ اچي وئي آهي. • معيشت تباهي جو شڪار ٿي وئي آهي. • سياست ۾ ٽڪراءَ جي حالت تيز ٿي وئي آهي. • بهتر قيادت جو رستو رڪجي ويو آهي. • موجوده قيادت تان اعتماد ختم ٿي ويو آهي. • ماڻهن ۾ مايوسيءَ جي حالت پيدا ٿي وئي آهي. • ضمير کان فتويٰ پڇڻ جو رستو رڪجي ويو آهي. • عالمي مالياتي ادارن جي غلاميءَ مان نڪرڻ لاءِ نه ڪا منصوبابندي آهي ۽ نه ئي ان جو ارادو.

هي سڄي صورتحال تربيت جي فقدان ۽ الله کان دوريءَ جو نتيجو آهي. جيڪي الله کان پري ٿيندا، انهن کي اهڙي ئي سزا ملي ٿي.

تعليم ذريعي بهتر تربيت جي ضرورت:

اسان جي نئين نسل جي تربيت هاڻي سوشل ميڊيا جي حوالي ٿي وئي آهي ۽ سوشل ميڊيا تي مغربي تهذيب جو رنگ غالب آهي. ان جي نتيجي ۾ زندگي بي مقصد ٿي وئي آهي، بيهودن ۽ فحش منظرن ذريعي ذهن خراب ٿي رهيا آهن. تعليم ذريعي تربيت جي هڪ بهتر ۽ پاڪيزه نظام کي مضبوط ڪري نئين نسل تي سوشل ميڊيا جي اثرن جو وڏي حد تائين تدارڪ ڪري سگهجي ٿو. پر اسان جي ڏميوار طبقن کي ان جو ڪو فڪر ناهي.

علماءِ ڪرام جي معاشري لاءِ مفيد هجڻ جي صورت:

ديني مدرسن مان نڪرندڙ علماءِ ڪرام اسان جي معاشري جو اهم حصو آهن. اهي معاشري جي تعمير ۾ تمام بهتر ڪردار ادا ڪري سگهن ٿا، چاڪاڻ ته مسجدون انهن جي حوالي آهن ۽ جمعي جي خطاب ذريعي لکين ماڻهن تائين انهن جي ڳالهه پهچي ٿي. پر مسئلو هي آهي ته انهن جي گفتگوءَ ۾ ڪا تاثير ناهي. ان جو هڪ سبب ماڻهن جي دلين جو خالي هجڻ آهي، جڏهن ته ٻيو سبب خود علماءِ ڪرام جي دلين جو الله جي ذڪر سان سرشار نه هجڻ آهي. جيئن ته مدرسن ۾ تربيت، تزڪيو ۽ ذڪر نصاب ۽

نظم جو حصو ناهن، تنهنڪري علماءِ علم ته حاصل ڪن ٿا، پر دل جي صلاحيتن ۽ باطني قوت جي اعتبار کان ڪمزور رهن ٿا.

باطني صلاحيتن ۽ قوتن کان سواءِ نه خود اعتمادي پيدا ٿئي ٿي ۽ نه ئي ٻين جي دلين کي جهنجهوڙي ڪري الله جي ويجهو آڻڻ جي صلاحيت پيدا ٿئي ٿي. ان لحاظ کان ديني مدرسن جي مالڪن کي پنهنجي شاگردن لاءِ بهتر تربيت جو نظام جوڙڻو پوندو، جنهن سان مدرسن مان نڪرندڙ علماءِ پنهنجي لاءِ ۽ معاشري لاءِ وڌيڪ مؤثر ۽ مفيد ثابت ٿي سگهن.

هر انسان اندر ظلم، ستم ۽ فاشزم جي جذبن جو هجڻ:

هر انسان اندر ظلم، ستم ۽ فاشزم جا جذبا آهن. اهي جذبا ماڻهو کي سنگ دل بڻائين ٿا. جن ماڻهن وٽ اختيار هوندو آهي، اهي عملي طور انهن جذبن جو مظاهرو ڪن ٿا، جنهن وٽ اختيار ناهي، اهي بي وس هوندا آهن ۽ رڳو ڪاوڙ ۽ غصي جي اظهار تائين محدود رهندا آهن.

انهن جذبن کي پاڪيزه بڻائڻ ۾ الله جو ذڪر ۽ مراقبو اهم ڪردار ادا ڪن ٿا. معاشري کي هر قسم جي فساد کان بچائڻ جي صورت اها ئي آهي ته خدا پرستيءَ واري روحانيت اختيار ڪئي وڃي ۽ روحاني قوتن کي نفس جي قوتن تي غالب ڪيو وڃي.

هي نڪتو شايد مٿي به مختلف لفظن ۾ بيان ڪيو ويو آهي، پر جيئن ته معاشري ۾ هن باطني بيماريءَ جو ادراڪ ۽ شعور موجود ناهي، تنهنڪري ان کي وڌيڪ اهميت سان بيان ڪرڻ ضروري آهي.

دعوتي ڪم ۾ اخلاص لاءِ ذڪر جي ضرورت:

دعوتي ڪم به اسلام جي اهم تقاضا آهي، پر دعوتي ڪم ۾ سرگرمي ۽ بي غرضي پيدا ڪرڻ لاءِ ذڪر ۽ فڪر جو سهارو ضروري آهي. ٻي صورت ۾ دعوتي ڪم ۾ نفسانيت جي ملاوٽ ٿيڻ لڳندي آهي. حقيقت اها آهي ته ذڪر ۽ فڪر ۽ اهلِ الله جي صحبت سان تقويٰ، تزڪيو، خشيت، اخلاص،

للهيت ۾ اخلاقِ حسنہ پيدا ٿين ٿا. انهن خوبين سان گڏ فرد پنهنجي صلاحيت مطابق دين جي جنهن بہ شعبي ۾ ڪم ڪندو، ان ۾ غيرمعمولي برڪت پيدا ٿيندي.

آخرت واري ابدي زندگيءَ جو فڪر پيدا ٿيڻ:

ذڪر ۽ مراقبي جي هڪ وڏي خاصيت اها آهي تہ انسان آخرت واري زندگيءَ بابت تمام گهڻو حساس ۽ فڪرمند ٿيڻ لڳي ٿو. ۽ ان لاءِ هر ممڪن حد تائين تياري ڪرڻ جي ڪوشش ڪري ٿو. هن کي هر وقت اهو خيال رهي ٿو تہ ڪيس الله تعاليٰ جي سامهون پيش ٿي، سڄي زندگيءَ جي عملن جو حساب ڏيڻو آهي. ذڪر ۽ فڪر ان احساس ۽ فڪر ۾ غيرمعمولي اضافو ڪري ٿو.

ذڪر سبب ديني خدمت جا ڪيترائي ڪم سرانجام ڏيڻ:

اسلام ۾ ديني خدمت جي ڪمن کي غيرمعمولي اهميت حاصل آهي. ذڪر ۽ فڪر سان اها صلاحيت پيدا ٿئي ٿي تہ انسان اخلاص ۽ پوري دلچسپيءَ سان ديني خدمت جو ڪم ڪرڻ لڳي. جيتوڻيڪ شروعات ۾ ذڪر ۽ فڪر جي جذبي کي مضبوط ڪرڻ لاءِ ڪجهہ وڌيڪ وقت ڏيڻو پوي ٿو، پر جڏهن اخلاص جي حالت مضبوط ٿي وڃي ٿي تہ آخرڪار هو ديني خدمت جا ڪيترائي ڪم سرانجام ڏيڻ جي قابل ٿي وڃي ٿو.

انسانيت کي بچائڻ جي ضرورت:

هن وقت انسانيت نفس پرستيءَ جي قوتن جي غلبي، مادیت ۾ غرق ٿيڻ ۽ فساد تي ٻڌل مزاج جي ڪري تيزيءَ سان جهنم جي رستي ڏانهن وڃي رهي آهي. مسلمانن ۾ علمي ۽ ذهني صلاحيت رکندڙ ماڻهن کي قدرت اهو

موقعو ڏنو آهي تہ هو انسانيت تائين دين جي بنيادي دعوت پهچائڻ لاءِ پنهنجون سموريون صلاحيتون وقف ڪن.

پر هن ڪم ۾ برڪت ۽ قوت تڏهن حاصل ٿيندي، جڏهن اهي ذڪر ۽ فڪر جي ذريعي الله سان مضبوط تعلق قائم ڪندا. اخلاص ۽ دلسوزيءَ سان ٿيندڙ دعوتي ڪم ۾ اثر هوندو آهي. ۽ اخلاص ۽ دلسوزي ذڪر ۽ فڪر سان ئي پيدا ٿيندا، ڇو تہ ذڪر ۽ فڪر انسان جي ذات کي مٿائي الله جي رنگ کي غالب ڪري ڇڏين ٿا.

تعليمي نظام ۾ تربيت جو شامل ٿيڻ:

ڪنهن بہ قوم جو تعليمي نظام ماڻهن کي تيار ڪرڻ جو طاقتور ذريعو هوندو آهي، ڇو تہ تعليمي نظام ۾ تربيت بہ شامل هوندي آهي. مغرب جي هاڻوڪي برتريءَ جو هڪ اهم سبب اهو آهي تہ هن پنهنجي تعليمي نظام ۾ اخلاقي تربيت جو انتظام ڪيو آهي، جنهن سبب انهن وٽ لوٽ مار ۽ رشوت ناهي ۽ ذميواري جو احساسِ موجود آهي.

ايران آيت الله خمينيءَ جي انقلاب کان پوءِ پنهنجي تعليمي نظام ۾ تربيت جو اهڙو نظام شامل ڪيو آهي، جنهن سان قومي وحدت لاءِ جان ۽ مال جي قرباني ڏيڻ وارا ماڻهو پيدا ٿيا آهن ۽ ٿي رهيا آهن. اسان بہ جيڪڏهن پنهنجي تعليمي نظام ۾ پاڪيزه تربيت ۽ تزڪيي جو روح شامل ڪريون تہ ڪيترن ئي مسئلن تي آسانيءَ سان ضابطو آڻي سگهون ٿا. ان سان رشوت، لوٽ مار ۽ بددياننتيءَ جو لاڙو ختم ٿيندو، احساسِ ذميواري پيدا ٿيندو، قومي وحدت جو جذبو پيدا ٿيندو، ذاتي غرضن ۽ مفادن کان بلند ٿي قوم ۽ ملت جي خدمت جو جذبو پيدا ٿيندو ۽ اقتدار کي امانت سمجهي ان جي صحيح استعمال جي صورت پيدا ٿيندي. اقتداري طبقا ظلم ڪرڻ کان اڳ سو ڀيرا آخرت ۾ ان جي انجام بابت سوچيندا.

تربيت ۾ تزڪيي ڪان سواءِ مفادن جي جنگ ئي ٿيندي آهي، جنهن سان قوم زوال جو شڪار ٿيندي آهي. غرضن ۽ مفادن جي دنيا ڪجھ ڏينهن جي هوندي آهي، جيڪا خواب وانگر گذري ويندي آهي. ڪجھ ڏينهن جي غرضن ۽ مفادن خاطر پنهنجي نسلن جي مستقبل کي اونداهو بڻائڻ هرگز دانائي ناهي.

حقيقي طالب جون صفتون ۽ نشانيون:

حقيقي طالب اهو آهي:

جيڪو الله سان محبت جو شوق رکي، روحاني استاد سان محبت رکي، صبح ۽ شام ذڪر لاءِ وقت ڪڍي، نماز جو پابند هجي، غيرضروري ڪمن ۾ الجھڻ کان بچي، گھٽي ڳالھائڻ کان پاسو ڪري، تصوف جي مخالف ماڻھن کان پري رهي جيستائين قابلِ ذڪر حد تائين اصلاح نه ٿئي، تيستائين روحاني استاد سان گھرو تعلق قائم رکي، روحاني استاد بدلائڻ کان پاسو ڪري، جو ته ان سان فيض کان محروميءَ جي صورت پيدا ٿئي ٿي، قبض ۽ بيچينيءَ جون ڪيڏيون به حالتون هجن، انهن تي صبر ۽ حوصلي کان ڪم وٺي، استغفار، درود ۽ تلاوت کي روزاني معمول ۾ شامل رکي.

سلوڪ جي تڪميل هر ڪنهن لاءِ مشڪل آهي، پر ذڪر جي عادت جو مضبوط ٿيڻ لازمي آهي. جيستائين ذڪر جي عادت مضبوط نه ٿئي، تيستائين طالب کي روحاني استاد جي صحبت ڇڏڻ نه گھرجي، ٻي صورت ۾ سندس حال خراب ٿيڻ جو خطرو آهي. عام ماڻھوءَ لاءِ سلوڪ جي تڪميل اها آهي ته سندس ذڪر جي عادت مضبوط ٿي وڃي ۽ هو ذڪر کان سواءِ رهي نه سگھي. طالب جيڪڏهن انهي احتياط سان هلي ته هو زندگيءَ ۾ خير ۽ برڪت محسوس ڪندو. طالب لاءِ اهو احتياط به ضروري آهي ته دوستن ۽ احباب سان تصوف، ذڪر ۽ مراقبي بابت بحث کان پاسو ڪري، جو ته ان سان بحث مباحثي جي صورت پيدا ٿيندي، جيڪا اڳتي

هلي ضد ۽ ڪج بحثي تائين پهچي سگھي ٿي ۽ طالب اذيت جو شڪار ٿي سگھي ٿو.

معاشري ۾ تصوف جي نالي تي جيڪو ڪجھ ٿي رهيو آهي، طالب کي ان کي سمجھڻ ضرور گھرجي، پر ان تي تنقيد ڪرڻ کان بچڻ گھرجي، ڇو ته مبتدي طالب جي طرفان تنقيد ڪرڻ سان سندس اندر پنهنجي وڏائي ۽ برتريءَ جو جذبو پيدا ٿي سگھي ٿو. بلڪ مبتدي ۽ وچولي درجي جي طالب کي هر قسم جي تنقيد کان پاسو ڪرڻ گھرجي.

اصلاح نفس لاءِ شخصيت جي ضرورت ۽ ان جون صفتون:

اصلاح نفس جي ڪم لاءِ ذڪر ۽ فڪر سان گڏ شخصي ڪردار به اهم آهي. جنهن شخصيت جي صحبت ۾ اصلاح نفس جو سفر طئي ڪيو ويجي، ان ۾ اهم خصوصيتن جو هجڻ ضروري آهي، ٻي صورت ۾ انسان اصلاح نفس جي نالي تي بن رستن جي وچ ۾ بيهي رهجي ويجي ٿو. ان شخصيت جون ڪجھ نمايان خصوصيتون هي آهن:

- جنهن کي ڏسڻ سان الله ياد اچي ويجي.

* جنهن جي صحبت اختيار ڪرڻ سان اصلاح جو ارتقائي سلسلو جاري رهي.
* جنهن جي صحبت سان نئين زندگي شروع ٿئي.
* جيڪو دولت، دنيا ۽ شهرت وغيره کان پري هجي.
* جنهن کي مريد بڻائڻ جو شوق نه هجي.
* جيڪو پنهنجي اصلاح کان بي نياز نه هجي.
* جنهن جي معاشرت ۾ مالدارن سان مشابهت نه هجي.
* سادي طرزِ زندگي وارو هجي،
* نفس جي وسيع دنيا جو مشاهدو ڪري، ان جي مڪر ۽ فريب جي سمورين وارداتن ۽ رستن کان واقف هجي،

* طالبن کي سندن حالتن مطابق اطمينان بخش رهنمائي ڪري سگهي؛
* اسلامي شريعت جي مڪمل پابند هجي؛
* منجهس عاجزي موجود هجي؛
* طالبن لاءِ دستياب هجي ۽ انهن سان ملڻ آسان هجي؛
* وٽس ڪيفيتن، ڪشف ۽ ڪرامتن بدران عملن تي زور هجي؛
* طالبن سان ذاتي نوعيت جو تعلق رکندو هجي.

اهڙو شيخ ئي طالبن کي نفس جي سوڙهن پيچرن تان گذاري نفسِ مطمئنہ جي مقام تائين پهچائي سگهي ٿو. مون جهڙو گناهگار بہ پرپاسي ۾ اهڙي شيخ جي تلاش ۾ آهي، تہ جيئن نفس جي بي قابو قوت کي لغام ملي سگهي.

عالمي نظام جو حصو بڻجڻ کان بچڻ جي صورت. ديني جماعتن لاءِ فڪر جولمحو:

اسان عالمي نظام جو اهڙو حصو بڻجي چڪا آهيون، جو ان مان نڪرڻ جي بي ڪا صورت نظر نٿي اچي، صرف هڪ ئي صورت آهي تہ ديني جماعتون طاقتور هجن ۽ معاشرو انهن جي پٺيرائي ڪري. پر ديني جماعتن جي طاقتور ٿيڻ جي صورت بہ هڪ ئي آهي: انهن جماعتن سان لاڳاپيل ماڻهو دل سان "الله الله" ڪرڻ واري مزاج وارا ٿين ۽ الله سان سندن گهرو ۽ مضبوط تعلق هجي.

"الله الله" کي مزاج جو حصو بڻائڻ سان هڪ طرف انهن جي ڪردار ۾ طاقت پيدا ٿيندي، سندن ڳالهين ۾ تاثير پيدا ٿيندي، انهن ۾ غيرمعمولي خوداعتمادي پيدا ٿيندي، ۽ سڀ کان وڏي ڳالهہ اها تہ الله جي مدد انهن سان شامل ٿيندي. "الله الله" ڪرڻ سان اهي ماڻهو معاشري کي پنهنجي ويجهو آڻڻ ۾ ڪامياب ٿيندا. ديني تبديليءَ جو ڪم زبان سان نہ ٿيندو، اها دل جي

طاقت سان ٿيندي آهي، ۽ دل جي طاقت "الله الله" ڪرڻ سان ئي پيدا ٿيندي آهي.

جڏهن معاشري ۾ "الله الله" ڪرڻ وارن ماڻهن جي طاقتور ٽيم تيار ٿيندي تہ عالمي طاقت جي علمبردارن جي دلين ۾ الله طرفان رعب پيدا ٿيندو ۽ ديندارن طرفان ٿيندڙ "الله الله" جي صدا ۽ "الله الله" سان نهندڙ ڪردار عالمي طاغوت جي صفن ۾ هلچل پيدا ڪرڻ جو ذريعو بڻجندو. الله تعالي حضرت موسيٰ عليہ السلام ۽ سندن ڀاءُ کي جڏهن نبوت جو پيغام ڪٽي فرعون ڏانهن موڪليو تہ پنهنجي ذڪر جي تاڪيد ڪئي:

اذْهَبْ أَنتَ وَأَخُوكَ بِآيَاتِي وَلَا تَنِيَا فِي ذِكْرِي

ان مان ذڪر جي اهميت جو اندازو لڳائي سگهجي ٿو تہ فرعون جي طاقت جي مقابلي ۾ ذڪر ئي ڪم اچي سگهي ٿو. ڇو تہ ذڪر سان دلين کي استحڪام حاصل ٿئي ٿو.

ديني مدارس ۽ اهلِ الله جون مجلسون، پنهي جي ضرورت:

مدرسا ديني علمن جا مرڪز آهن، جتي ديني علم حاصل ڪيو وڃي ٿو ۽ ماڻهن جي ديني معاملن ۽ عملي زندگيءَ ۾ رهنمائي ڪئي وڃي ٿي، جڏهن تہ اهلِ الله جون مجلسون علم ۾ موجود نور تائين رسائيءَ جو ذريعو آهن. تنهنڪري پنهي جي اهميت ۽ ضرورت آهي. بهتر تہ اهو هجي ها تہ ديني مدرسن ۾ ڪجهہ حصو "الله الله" ڪرڻ لاءِ مخصوص هجي ۽ اهو نصاب جو حصو هجي، تہ جيئن مدرسن مان فراغت کان پوءِ اهلِ الله ڏانهن رجوع ڪرڻ ۾ جيڪا غفلت ٿئي ٿي، ان جي تلافي ٿي سگهي.

حاصلِ ڪلام اهو آهي تہ علماء کي اهلِ الله سان ضرور مضبوط تعلق قائم ڪري پنهنجي تربيت ۽ تزڪيہ جو اهتمام ڪرڻ گهرجي ۽ علم ۾ موجود نور حاصل ڪرڻ لاءِ ڪوشش ڪرڻ گهرجي، تہ جيئن حاصل ڪيل علم تي عمل ڪرڻ ۾ آساني ٿئي ۽ باطني علم پڻ حاصل ٿئي.

علماءجوقدرڪرڻ:

"الله الله" ڪرڻ وارو شخص علماءِ ڪرام کان نہ بدظن ٿيندو آهي ۽ نہ ئي انهن کان پري ٿيندو آهي، ڇو تہ علماء دين جي تسلسل کي قائم رکڻ جو ذريعو آهن. علماء اٺ ڏهہ سال ڏينهن رات هڪ ڪري ديني علوم حاصل ڪندا آهن ۽ ديني مسئلن ۾ اسان جي رهنمائي ڪندا آهن. ٻي ڳالهہ اها آهي تہ موجوده دور ۾ علماءِ ڪرام جو معاوضو ايترو گهٽ آهي جو هڪ آفيس جي پٽيوالي جي معاوضي جي اڌ جيترو بہ ناهي. ايتري ٿوري معاوضي تي پورو وقت ديني خدمتون سرانجام ڏيڻ سندن وڏي خدمت آهي. علماء جو قدر ڪرڻ جو مطلب دين جو قدر ڪرڻ آهي. دين جي قدر ڪرڻ سان الله طرفان انسان کي نوازيو ويندو آهي، جڏهن تہ علماء کي حقير سمجهڻ سان دل ۾ حجاب پيدا ٿيندا آهن.

باقي فقهي مسئلن ۾ علماء جي وچ ۾ اختلاف آهن تہ اهي اختلاف فطري آهن. انهن اختلافن سبب نون نون مسئلن ۾ دين جون راهون کلي ٿيون وڃن. البت دين جي بنيادي معاملن ۾ انهن جي وچ ۾ ڪو اختلاف ناهي. تنهنڪري اهڙن اختلافن سبب پريشان ٿيڻ يا علماء کان بدظن ٿيڻ جي ضرورت ناهي. "الله الله" ڪرڻ وارو شخص علماء جي دل سان قدر ڪندو آهي.

انسان صحيح معنيٰ ۾ انسان بڻجڻ کان ڇو ٿو ڀڄي؟:

انسان جي سعادت صحيح معنيٰ ۾ انسان بڻجڻ سان وابسته آهي، پر عام طور تي انسان انسان بڻجڻ لاءِ تيار ناهي. ڪيس حدن ۽ پابندين جي پيروي قبول ناهي. هو آزادي چاهي ٿو ۽ پنهنجي خواهشن جي آخري حد تائين پورائي چاهي ٿو. خواهشن ۾ ڪيس اهڙي لذت محسوس ٿئي ٿي، جو هو ان لذت کان دستبردار ٿيڻ لاءِ تيار ناهي. هو پاڻ کي نفس جي زنجيرن ۾ ٻڌل محسوس ڪري ٿو حالانڪہ الله طرفان کيس اهو اختيار ڏنو ويو آهي تہ جيڪڏهن هو چاهي تہ مجاهدن ذريعي وڏو ولي بڻجي سگهي ٿو پر هو ان

مقصد لاءِ مجاهدن کان ڪم وٺڻ لاءِ تيار ناهي. ان جي نتيجي ۾ سندس دنياوي ۽ آخرت جي زندگي ٻنهي کي سخت نقصان پهچي رهيو آهي.

انسان کي صحيح معنيٰ ۾ انسان بڻائڻ جا مرڪز اهلِ الله جون مجلسون رهيون آهن، جيڪي هميشہ اهو ڪردار ادا ڪندیون رهيون آهن. پر موجوده دور ۾ نفس پرستي ۽ماديت جي غلبي سبب حقيقي اهلِ الله جون مجلسون عام طور تي ويران نظر اچي رهيون آهن. هي انسانيت جو سڀ کان وڏو المیو آهي تہ انسان انسان بڻجڻ ۽ الله جي ويجهو ٿيڻ کان پري آهي.

ذهني بيماريون ڇو پيدا ٿين ٿيون؟:

هن وقت ذهني بيماريون انسانيت جو سڀ کان اهم ۽ سنگين مسئلو آهن. ذهني بيمارين سبب انسان جي ڪارڪردگي متاثر ٿئي ٿي. ڪڏهن ڪڏهن هو عملي طور تي مفلوج ٿي وڃي ٿو ۽ سڄي زندگي ننڍ جون گوليون کائڻ تي مجبور ٿي وڃي ٿو. جديد نفسيات وٽ ذهني بيمارين، خاص طور تي نفسياتي نوعيت جي بيمارين جو مؤثر علاج موجود ناهي. ذهني بيمارين جا ڪجهه سبب هي آهن:

1. فطرت ۾ موجود حق، سچائي ۽ انسانيت جي آواز کي ٻڌڻ کان انڪار ڪرڻ؛
2. دل ۽ روح کي نورن کان محروم ڪري مادیت جي رحم و ڪرم تي ڇڏي ڏيڻ؛
3. محبوبِ حقيقي جي محبت کان وڌ کان وڌ پري ٿيندو وڃڻ، جنهن سبب روح ٽانڊن تي ليٽڻ لڳي ۽ ذهن بيمار ٿي وڃي؛
4. تشدد پسند مزاج پيدا ٿيڻ، جنهن سبب ڪڏهن ڪڏهن ذهن جي مفلوج ٿيڻ تائين نوبت پهچي وڃي؛
5. الله جي زمين تي فساد پکيڙڻ ۽ ظلم کان ڪم وٺڻ؛
6. تڪبر جو مظاهرو ڪرڻ؛
7. دولت کي زندگيءَ جو مقصد بڻائڻ؛
8. ذهن کي صحيح ڪم ۾ استعمال ڪرڻ بدران ان کي منفي سوچ جو مرڪز بڻائڻ؛
9. جنسي شوق جي بيماريءَ ۾ مبتلا ٿيڻ، جيڪو هن دور ۾ سوشل ميڊيا جو هڪ "ڪارنامو" آهي؛
10. ذهن تي ڪم جو تمام گهڻو دباءُ وجهڻ؛
11. گهريلو مسئلا محبت سان حل ڪرڻ ۾ ناڪام ٿيڻ؛

12. اولاد جي نافرمانيءَ جو صدمو؛
13. معاشي حالتن جو خراب ٿيڻ؛
14. ذهن کي ڪاڙڪانو بڻائي ڇڏڻ، يعني ان کي غيرضروري شين سان ڀري ڇڏڻ؛
15. الله جي ياد وساري ڇڏڻ؛
16. هر وقت دنيا جي فڪر ۾ مبتلا رهڻ؛
17. عمل کان محروم ٿي صرف ڳالهين جو "غازي" بڻجي رهڻ؛
18. انسانن سان محبت جي جذبي کان محروم ٿيڻ وغيره.

جتي انهن مان گهڻا سبب پيدا ٿي ويندا، اتي ذهني بيماريون شدت اختيار ڪنديون. مسلمان نفسيات جي ماهرن وٽ هر قسم جي دماغي بيمارين، خاص طور تي هر قسم جي ڊپريشن جو علاج موجود آهي. اهي ذهني مريض کي خاص توجهه ڏيڻ سان گڏ دل ۽ ذهن ۾ الله جو ذڪر جاري ڪرائين ٿا ۽ انهن کي پاڪيزه ۽ طاقتور غذا فراهم ڪن ٿا، جنهن سان آهستي آهستي سموريون ذهني بيماريون گهٽجي آخرڪار ختم ٿي وڃن ٿيون.

تزڪيه سان ڪاميابي وابسته آهي:

قرآن ۾ تزڪيه جو ڪيترائي ڀيرا ذڪر آيو آهي:

قَدْ أَفْلَحَ مَن تَزَكَّىٰ

(بيشڪ اهو شخص ڪامياب ٿيو، جنهن پنهنجو تزڪيه ڪيو.)

تزڪيي جو مطلب آهي نفس جي پاڪيزگي، يعني نفس کي گندين لاڙن ۽ ميلانن کان پاڪ ڪرڻ.

تزڪيي جي اهميت اها آهي ته اسلام انسانن ۾ جيڪي خصوصيتون ۽ صفتون پيدا ڪرڻ چاهي ٿو، اهي تزڪيي جي ڪوشش ذريعي ئي پيدا ٿي سگهن ٿيون. تزڪيو هوندو ته اسلامي شريعت تي اخلاص سان عمل ڪرڻ جي صلاحيت پيدا ٿيندي، تزڪيو هوندو ته سڀ اخلاق پيدا ٿيندا،

تزڪيو هوندو تہ انسانيت جو سليقو حاصل ٿيندو. تزڪيو هوندو تہ حاصل ڪيل علم تي عمل ڪرڻ جي صلاحيت پيدا ٿيندي.

تزڪيي جي نتيجي ۾ عملن ۾ نالي، نمود ۽ ريا جي ملاوٽ ختم ٿيندي. تزڪيو هوندو تہ انساني شخصيت نيڪ عملن لاءِ هر وقت تيار ۽ هر برائيءَ کان بچڻ لاءِ تيار رهندي. تزڪيي سان اها بصيرت پيدا ٿيندي، جنهن جي ذريعي قرآن ۽ سنت ۾ موجود نور تائين رسائي حاصل ٿيندي. تزڪيي سان دل کي سلامتي حاصل ٿيندي ۽ ذهن کي حقيقي فهم ۽ نور حاصل ٿيندو. تزڪيي سان نفس جي حالت بدلجي تسليم ۽ رضا واري حالت اختيار ڪندي. تزڪيي، يعني نفس جي پاڪيزگي، ايتري اهميت رکي ٿي، جو تزڪيي کان محروميءَ جي نتيجي ۾ ڪردار ۾ پاڪيزگي پيدا ٿيڻ ڏکيو ٿي وڃي ٿو ۽ تڪبر، حرص ۽ هوس جي بتن کان بچڻ وڌيڪ ڏکيو ٿي وڃي ٿو.

امت جي تاريخ جي مطالعي مان معلوم ٿئي ٿو تہ تزڪيي جو اهو عمل صالح ماڻهن جي صحبت ۽ ڪثرتِ ذڪر سان ٿيندو رهيو آهي. قرآن ۾ الله جي رسول ﷺ جي مقصدن ۾ تزڪيو ڪرڻ بہ بيان ڪيو ويو آهي: يُزَكِّيهِمْ، يعني "هو انهن جو تزڪيو ڪري ٿو". تزڪيي جو عمل ڪتاب ڏانهن منسوب نہ ڪيو ويو آهي، بلڪ شخصيت ڏانهن منسوب ڪيو ويو آهي. الله جي رسول ﷺ کان پوءِ صحابہ ڪرام تابعين جو تزڪيہ ڪيو. ان کان پوءِ اهو سلسلو امت ۾ بزرگن ڏانهن منتقل ٿيندو آيو. موجوده دور ۾ امت اندر جيڪي بہ خرابيون پيدا ٿيون آهن، اهي تزڪيي جي فقدان، بلڪ تزڪيي کان محروميءَ جو نتيجو آهن. تزڪيو نہ هجڻ سبب ماڻهو هڪ ٻئي سان ٽڪرائجن ٿا ۽ دنيا ۽ دولت مقصد بڻجي وڃي ٿي.

اسان کي تزڪيي جي اهميت سمجهڻي پوندي ۽ ان لاءِ هر ممڪن حد تائين ڪوشش ڪرڻي پوندي، ڇو تہ تزڪيي کان سواءِ آخرت جي زندگي بہ خطري ۾ پئجي سگهي ٿي.

روحانيت، تصوف، سلوڪ ۽ مراقبي جي اصطلاحن جي ضرورت:

جڏهن تزڪيي جو اصطلاح موجود آهي تہ روحانيت، تصوف، سلوڪ ۽ مراقبي جهڙين اصطلاحن جي ضرورت ئي ناهي. تزڪيو هڪ جامع اصطلاح آهي، جنهن ۾ اهي سڀ شيون اچي وڃن ٿيون، پر اهي اصطلاح معاشري ۾ رائج ٿي چڪا آهن، تنهنڪري مجبوراً اهي اصطلاح استعمال ڪيس وڃن ٿا.

خود شناسيءَ جي ضرورت ۽ اهميت:

خود شناسي صرف نفس جي قوتن کي ڄاڻڻ جو نالو ناهي، جيتوڻيڪ نفس جي قوتن کي ڄاڻڻ ۾ تمام ڏکيو ڪم آهي. نفس شناسي هڪ ئي وقت حاصل نٿي ٿئي، بلڪ ان لاءِ خود شناسيءَ جي ڪيترن ئي مرحلن مان گذرڻو پوي ٿو. خود شناسيءَ ۾ دل جو آئينو صاف ڪرڻو پوي ٿو ۽ ان آئيني ۾ پنهنجن عملن ۽ انهن جي حقيقت کي ڏسڻو پوي ٿو ته اهي اخلاص وارا آهن يا انهن ۾ تضاد موجود آهي. جيڪڏهن خود شناسيءَ جي صلاحيت حاصل ٿي وڃي ته انسان هر وقت پنهنجي ايماني حالتن جو جائزو وٺڻ ۽ انهن ۾ ٿيندڙ گهٽ وڌائيءَ کي درست ڪرڻ جي صلاحيت رکي ٿو.

خود شناسيءَ جا ٻه پهلو آهن: هڪ روح جي تقاضائن کي سمجهڻ ۽ ٻيو نفس جي قوتن کي سمجهي انهن قوتن کي مهذب بڻائڻ ۽ انسانيت جي سليقن سان هم آهنگ ڪرڻ. روح جون تقاضائون هي آهن ته روح محبوبِ حقيقي جي وصال لاءِ بيقرار رهي ٿو. ان جي بيقراري ڏس وٽان هوندي آهي، جيڪا محبوبِ حقيقي سان والهاڻي محبت جي ذريعي ئي پوري ٿي سگهي ٿي. ان لاءِ روح کي ذڪر ۽ فڪر جي تمام گهڻي خوراڪ جي ضرورت هوندي آهي. جڏهن ته نفس جون تقاضائون روح جي تقاضائن جي بلڪل ابتڙ آهن؛ نفس مادي دنيا ۽ مادي حسن تي مري ٿو. نفس جي انهن قوتن جو مقابلو روح جي تقاضائن، يعني الله سان والهاڻي محبت ۽ ذڪر ۽ فڪر جي ڪثرت ذريعي ئي ڪري سگهجي ٿو.

خود شناسيءَ ۾ روح ۽ نفس ٻنهي جون تقاضائون شامل آهن. جڏهن روح جون تقاضائون پوريون ٿيڻ لڳن ٿيون ته نفس جي حالت ۾ ٻه تبديلي اچڻ لڳي ٿي ۽ نفسِ اماره، نفسِ لوامه ۽ پوءِ نفسِ مطمئنه جي صورت اختيار ڪرڻ لڳي ٿو. پر ان لاءِ گهڻي ذڪر ۽ فڪر جي مجاهدن کان ڪم ونٽو پوي ٿو. ان کان پوءِ نفس شناسيءَ جي صلاحيت حاصل ٿيڻ لڳي ٿي ۽ نفس شناسيءَ جي نتيجي ۾ خدا شناسيءَ جي نعمت حاصل ٿئي ٿي. يعني جڏهن نفس جون قوتون روحاني ۽ رحماني قوتن جي تابع ٿي وڃن ٿيون ته خدا شناسي حاصل ٿئي ٿي.

ان مان معلوم ٿيو ته نفس شناسي صرف نفس کي ڄاڻڻ جو نالو ناهي ته ان جون تقاضائون ڪهڙيون آهن، بلڪ نفس شناسي ان معرفت جو نالو آهي، جنهن ۾ روحاني قوتون نفس جي قوتن تي غالب اچن ٿيون ۽ پوري انساني شخصيت تي الله جي حڪمراني قائم ۽ غالب ٿيڻ لڳي ٿي. جيڪڏهن نفس شناسي صرف نفس جي قوتن کي ڄاڻڻ جو نالو هجي ها ته اهو هر ماڻهو حاصل ڪري سگهي ها. پر نفس شناسيءَ ۾ نفس جي قوتن کي مغلوب ڪري ڏهي عرصي تائين انهن سان جنگ وڙهڻي پوي ٿي.

خود شناسيءَ وارو انسان معاشري جو قيمتي فرد هوندو آهي، جيڪو پنهنجي ذات مان ٻين کي نقصان پهچائڻ بدران فائدو ئي پهچائيندو آهي. سندس الله سان تعلق ۾ مضبوط هوندو آهي، يعني هو خود شناسيءَ سان گڏ ڪنهن حد تائين خدا شناسيءَ وارو ۾ هوندو آهي. خدا شناسيءَ جي مڪمل صلاحيت حاصل ٿيڻ پيغمبرن کان سواءِ ٻين لاءِ وڌيڪ ڏکيو آهي، البته ذڪر ۽ فڪر جي ڪثرت سان الله جي عظمت جي غلبي سبب خدا جي معرفت ڪنهن حد تائين حاصل ٿي سگهي ٿي. والله اعلم بالصواب

تحرير: ضمير حسين لغاري

مغربي دنيا

اونداهين دور کان سيڪيولرازم تائين

مسلم ملڪن جي سماج ۾ سياست ۾ ڪيترائي وقت کان سيڪيولرازم کي رائج ڪرڻ جون ڪوششون ٿي رهيون آهن. هن نظريي جي حامين جو چوڻ آهي ته ”اسلام جي حد فقط مسجد تائين، يا وڌ ۾ وڌ نڪاح طلاق ۽ جنازي جي معاملن تائين آهي، باقي سمورن شعبن ۾ مذهب کي مداخلت جو ڪو حق ناهي. مسلمان جي سياست، تعليم، عدالت، آرٽ، ادب، ثقافت، سڀ شيون دين کان ڌار هجڻ گهرجن. رياست کي مذهب جي تابع نه هجڻ گهرجي، بلڪ انسان کي ڪنهن به الهامي هدايت جو تابعدار هجڻ ئي نه گهرجي. انسان پنهنجو علم ۽ عقل استعمال ڪري پنهنجي مرضي جو نظام جوڙڻ جي سگهه رکي ٿو.“

اسلامي دنيا ۾ سيڪيولرازم جي نظريي جا روپ متائي ان کي ڪٿي سخت ته ڪٿي نرم صورت ۾ پيش ڪيو وڃي ٿو. ڏٺو وڃي ته سيڪيولرازم پنهنجي اصل نظرياتي شڪل ۽ صورت ۾ ان ڳالهه جو اعلان ڪري ٿو ته هن دنيا جو ڪو به خالق ۽ مالڪ ناهي، ڪنهن به غيرمادي يا فوق الفطرت شئي جو ڪو وجود ناهي. انسان پنهنجي قائدي قانون جوڙڻ ۾ آزاد ۽ هر شئي جو مالڪ پاڻ آهي.

ڊڪشنرين موجب لفظ ’سيڪيولرازم‘ جي حقيقي ۽ لغوي معني اها ئي آهي، جنهن کي ٻين لفظن ۾ ’لامذهبيت‘، ’لادينيت‘ يا ’دهريت‘ چئجي ٿو. هن ۾ واضع طور خدا جي وجود جو انڪار موجود آهي، تنهن ڪري جيڪڏهن ان لاءِ سڀ کان ويجهي اسلامي ۽ قرآني اصطلاح استعمال

ڪئي ويندي ته اها اصطلاح ’ڪفر‘ هوندي، ڇاڪاڻ ته ڪفر به انڪار کي ئي چيو وڃي ٿو.

اهو آهي سيڪيولرازم جو ’هارڊ فارم‘ يا اصلي چهرو، جنهن مان هن سان لاڳاپيل سمورا نظريا جنم ورتن ٿا. ان کانپوءِ ٻيو آهي سيڪيولرازم جو اهو چهرو جنهن ۾ ترميم ۽ تبديلي ڪري هن نظريي کي هڪ ’سافٽ فارم‘ ۾ خوبصورت، لچڪدار ۽ قابل قبول بنائڻ جي ڪوشش ڪئي وڃي ٿي.

مثال طور سيڪيولرازم جا پاڪستاني پرچارڪ ان ڳالهه کي پاڪستان جي ماحول مطابق بدلائي چون ٿا ته ”سيڪيولرازم ۾ خدا جي انڪار جو ڪو مطلب شامل ناهي، هي فقط رياست جي مذهب کان آزادي جو نالو آهي. رياست جو ڪو مذهب نه هجڻ گهرجي. جيڪڏهن سياسي نظام ۾ مذهب جو عمل دخل ناهي ته بس اهو ئي سيڪيولرازم آهي.“

هتي گنجائش اها ڏيڻ ئي آهي ته ڪو مسلمان يا عيسائي سمورن خدائي تصورن کي ميڪيندي به ’سيڪيولر‘ ٿي سگهي ٿو. شرط اهو آهي ته هو انهي سوچ کي فقط ذاتي عقيدي تائين محدود رکي. ايتري قدر جو مذهبي عبادتون به ڪندو رهي، پر ڪيس زندگي جي باقي سمورن عملي ڪمن، يعني قانون، حڪومت، سياست، تعليم وغيره مان مذهب کي بي دخل ڪري غيرمذهبي ٽيڙو پوندو.

سيڪيولرازم جو تصور اسلامي دنيا لاءِ هميشه اوپرو ۽ اجنبي رهيو آهي، تنهن ڪري هتي جي سماج ۾ صدين کان وٺي غيرمذهبي ۽ لادين زندگي گزارڻ واري سوچ پيدا نه ٿي سگهي آهي. مذهب ڪنهن نه ڪنهن صورت زندگي جي ڪنهن نه ڪنهن شعبي جو حصو ضرور رهيو آهي.

ان جي ابتڙ مغربي سماج سيڪيولرازم تي مشتمل زندگي جو نه فقط ويجهي کان مشاهدو ڪيو آهي، پر اڄ اولهه ۾ سيڪيولرازم جو تصور زندگي جي هر شعبي تي ڇانئجي ويو آهي. اولهه ۾ چرچ جو نظام ۽ رياست ڌار ڌار آهن. اتي هڪ وڏو طبقو اهڙو آهي جيڪو خدا جي وجود کان انڪار

ڪري ٿو ۽ ڪنهن بہ قسم جي مذهبي رسم يا رواج تي عمل ڪرڻ جي حق ۾ ناهي.

جيئن تہ سيڪيولرازم جو اصطلاح اسان وٽ اولهہ مان آيو آهي، تنهن ڪري سيڪيولرازم جي شروعات جو پسمنظر سمجهڻ لاءِ اولهہ جي سوچ کي تاريخي طور سمجهڻ ضروري آهي. ان معاملي ۾ اسان کي ڪجهہ بنيادي سوالن جا جواب ڳولڻا آهن، جهڙوڪ يورپ ۾ سيڪيولرازم ڪهڙن سببن ۽ ڪهڙين حالتن جي پسمنظر ۾ جنم ورتو؟ ڇا سيڪيولرازم پڪڙجڻ جو عيسائي تعليمات سان ڪو واسطو آهي؟ ماضي ۾ عيسائيت جي مذهبي طبقي جو علم، ادب ۽ سائنس بابت ڪهڙو رويو رهيو آهي؟ عيسائيت جي مذهبي اڳواڻن ۾ ڪهڙي قسم جي انتهاپسندي موجود هئي؟ ان دور ۾ يورپ جي مسلمانن سان ڪهڙو سلوڪ ڪيو ويو؟ يورپ ۾ سائنسي ترقي ۽ روشن خيالي جي حامين مذهب کي مڪمل طور رد ڪري سيڪيولرازم ڇو اختيار ڪيو؟

يورپي تاريخدانن جي چالاڪي

اڄڪلهہ وڌڻ کان اڳ تاريخ جي اپياس سان لاڳاپيل ڪجهہ ڳالهيون ذهن ۾ رکڻ ضروري آهن.

يورپي تاريخدانن جي هميشہ ڪوشش رهي آهي تہ پوري دنيا جي تاريخ کي رڳو يورپ جي چشمي سان ڏسو وڃي. سندن مقصد اهو رهيو آهي تہ دنيا کي اهڙي نموني 'يورپ مرڪز' ظاهر ڪيو وڃي، يعني ڄڻ تہ يورپي تهذيبون ئي انساني ترقي جو مرڪز رهيون آهن.

تنهن ڪري هنن تاريخ جي ڪجهہ ادوار جي حدبندي ڪري، ۽ مختلف اصطلاحون استعمال ڪري يا تہ پنهنجو سلسلو ڪنهن خاص ڏُکتي سان جوڙيو آهي يا وري ڪنهن ٻئي قوم يا نظريي جي ماڻهن جي تاريخي سلسلي کي ڪٽڻ، ڪنهن جي تاريخي مرتبي کي گهٽائڻ، يا ان بابت ابهام پيدا ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي.

ان حوالي سان فقط ٻن مثالن، يعني يورپ جي اونداهين دور (Dark Age) ۽ يورپ جي جاڳرتا واري دور (Renaissance)، بابت تاريخ نويسن جي چالاڪي تي غور ڪري ڳالهہ کي سمجهي سگهجي ٿو.

عام طور چوٽين کان چوڏهين صدي عيسوي کي يورپ جو 'اونداهون دور' ليکيو وڃي ٿو. ان کي 'وچين دور' (Medieval Period) جو نالو بہ ڏنو ويو آهي. تاريخدانن موجب الهندي رومي رياست (Western Roman Empire) جي خاتمي کانپوءِ اتي جا علائقا (يعني هاڻوڪا اٽلي، فرانس، بيلجيم، برطانيہ، اسپين، آسٽريا ۽ هالينڈ وغيره) تاريڪي واري دور ۾ هليا ويا.

اونداهين دور کي رومي دور کانپوءِ واري دور ۾ تصور ڪري اهو تاثر ڏيڻ جي ڪوشش ڪئي وڃي ٿي تہ رومي دور دراصل روشن ۽ شاندار دور هيو ۽ يوناني تهذيب جو تسلسل هيو. اهڙي ريت يورپي تاريخدانن پاران رومي دور جي ماضي کي بي داغ بڻائي رومي تهذيب ۽ پوءِ يوناني تهذيب جو علمي وارث بڻجڻ جو رستو هموار ڪيو وڃي ٿو.

حالانڪہ رومي دور ۾ پڻ اونداهين دور وارا ساڳيا ئي عنصر موجود نظر اچن ٿا، ۽ ٻيو تہ يورپ جي جاڳرتا اسلامي علوم ۽ سائنس ذريعي ئي ممڪن بڻي، ۽ تاريخي طور پڻ جديد يورپ ۽ قديم روم جي وچ تي اسلام جو هزار سالہ سونهري دور موجود آهي، جنهن کي يورپ ڪيئن ٿو اورانگهي سگهي؟

جڏهن يورپ ۾ اونداهون دور هيو تہ ان وقت اسلامي دنيا جو سونهري دور هلي رهيو هو. جتي سائنس، طب ۽ فلسفي ۾ بغداد ۽ قرطبہ اندر عظيم ترقي ٿي رهي هئي. ساڳئي وقت چين ۾ تانگ خاندان (Tang Dynasty) ۽ هندستان ۾ گپتا سلطنت عروج تي هئي، پر متعصب يورپي تاريخ دانن پنهنجي زوال کي پوري دنيا جو زوال بڻائي پيش ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي.

تاريڪ دور کي سموري دنيا تي مڙهڻ سان يورپ مرڪوز تاريخ نويس يورپ جي پسماندگيءَ کي معمولي ظاهر ڪري ٻين جي علمي عروج کي تاريخ جي صفحن تان متائڻ جي ڪوشش ڪن ٿا. جنهن کي اڄ اسان جديد ۾ ترقي جو دور سڏيون ٿا، اتي اها اميد هوندي آهي ته علم، شعور ۽ انسانيت کي هٿي ملندي. پر ان جي برعڪس، جڏهن هر پاسي ظلم، قتل ۽ غارتگري نظر اچي ٿي، ته ائين لڳندو آهي جڻ سڀاڳي صرف ڪاغذن يا لفظن تائين محدود آهي.

يورپي تاريخدانن پاران 'سڀاڳي' واري دور بابت عمومي تاثر علم، شعور ۽ هاڪاري بيداريءَ وارو ڏنو وڃي ٿو درحقيقت ان دور وارو يورپ مذهبي جنگين جي خونريزي سان پريل هيو. خاص طور سورهين ۽ سترهين صديءَ جي مذهبي جنگين ۾ ظلم کي ڏسندي سڄي دور کي فقط 'سڀاڳيءَ جو دور' سڏڻ تاريخي ۽ علمي بدديانتي آهي.

ان ڪانسواءِ 'جديد' واري اصطلاح فقط پنهنجي لاءِ استعمال ڪري يورپي تاريخدانن اهو تاثر ڏيڻ جي ڪوشش آهي ته اسين ئي قدامت کي ترڪ ڪري جديد بڻجي چڪا آهيون، جڏهن ته ٻيا علاقا اڃا تائين قديم يا ٻين لفظن ۾ جاهل ۽ اڻ سڌريل آهن.

انهن سمورين ڪوششن جو مقصد فقط پنهنجي ماضيءَ کي هٿرادو نموني چمڪائڻ ۽ پنهنجي سياسي توڙي تهذيبي برتري ثابت ڪرڻ رهيو آهي.

رومي دور

روم کي قديم زماني جي هڪ سگهاري ۽ سڌريل سلطنت سمجهيو ويندو آهي. عروج واري وقت ۾ روم کي علم، ادب ۽ شان شوڪت جي معاملي ۾ ٻين قومن تي ڪنهن حد تائين برتري حاصل هئي. پر ايراني، آفريڪي ۽ يورپي قومن سان لڙاين جي ڪري روم سڄي دنيا کي جنگ جو ميدان بڻائي ڇڏيو هو.

رومي سلطنت چوٿين صدي عيسويءَ ۾ جڏهن عيسائيت کي سرڪاري مذهب طور قبول ڪيو (خاص ڪري شهنشاهه قسطنطين ۽ ٿيودوسيوس پهرين جي دور ۾)، تڏهن رومي رياست جي پاليسي مڪمل طور تبديل ٿي وئي.

عيسائيت قبول ڪندڙ رومي بادشاهن يوناني، رومي، مصري، شامي ۽ ٻين قديم بت پرست مذهبن جي پوئلڳن، جن کي پيگن چيو ويندو هو، خلاف پابنديون سخت ڪيون. رومي بادشاهتن پنهنجي مخصوص عيسائي فرقي کانسواءِ ٻين عيسائي فرقن کي 'بدعتي' قرار ڏئي مارڻ ۽ سزائون ڏيڻ شروع ڪيو.

اهڙي ريت جيڪي رومي اڳ پاڻ عيسائين تي ظلم ڪندا هئا، هاڻ اهي ئي رومي غير عيسائي عوام توڙي فلسفين خلاف انتهاپسندي جي ڪاروائين تي لهي آيا. ان دور ۾ وڏي پيماني تي قتل عام ۽ مذهبي ظلم ٿيا. بغاوتن کي دٻائڻ لاءِ هزارين شهري قتل ڪرايا ويا.

ان دور ۾ حضرت عيسيٰ عليه السلام جي الوهيت (خدائي واري صفت) بابت دعوا ڪري ۽ تثليث (جبرائيل، خدا ۽ حضرت عيسيٰ عليه السلام) وارو نظريو ايجاد ڪري عيسائي فرقن پاڻ ۾ ويڙهه جو سلسلو شروع ڪيو. آريوسي (Arian) ۽ نيسين (Nicene) فرقن وچ ۾ عقيدي جي اختلافن واري وڱوڙ سبب رومي رياست جي ٻن وڏن شهرن اسڪندريه (مصر) ۽ قسطنطينيه (موجوده ترڪي) جي گهٽين ۾ هزارين ماڻهو پاڻ ۾ وڙهي مري ويا.

ان وقت اسڪندريه (Alexandria) ۾ سراپيوم (Serapeum) نالي هڪ تمام وڏو ۽ قديم مندر موجود هيو، جنهن ۾ مصري ۽ يوناني مذهب جي هڪ گڏيل ديوتا 'سراپس' جي پوجا ڪئي ويندي هئي. اهو مندر قديم دنيا جي هڪ وڏي لائبريريءَ پڻ هو، جتي هزارين ڪتاب موجود هئا. سنہ 390ع

ڏاري هڪ پادري ٿيوفلس جي اڳواڻي ۾ انتهاپسند عيسائين جي هڪ ميڙ ان ڪتب خاني جو علمي ذخيرو ساڙي تباهه ڪري ڇڏيو.

انهي واقعي کان چار سئو سال اڳ، سنہ 48 ق.م ڏاري، اسڪندريہ جي مشهور لائبريري يوناني بادشاهه جوليس سيزر جي حملي ۾ تباهه ٿي چڪي هئي. (ان جي تباهي کي ستين صدي عيسوي ۾ خليفي ثاني حضرت عمرفاروق رضہ سان منسوب ڪرڻ فقط افسانو آهي، جنهن جو ڪو تاريخي ثبوت موجود ناهي.) اهڙي ريت رومي بادشاهن ڪيترائي قدم ڪٽي قديم علم، ادب توڙي فلسفي جا باقي بچيل نشان بہ مٽائي ڇڏڻ جي ڪوشش ڪئي.

ان ڪانسواءِ روم جي بازنطيني شهنشاهن افلاطون جي قائم ڪيل 'ايٿنز اڪيڈمي' هميشہ لاءِ بند ڪرائي ڇڏي، ۽ هزارين سالن کان جاري يوناني اولمپڪ راندين کي 'مشرڪاڻو تماشو' قرار ڏئي بند ڪري ڇڏيو.

اونداهين دور ۾ ڇا ٿيو؟

هن سموري عرصي دوران، يعني ڏري گفت هڪ هزار سالن تائين يورپ سماجي، سياسي، مذهبي توڙي علمي حوالي سان اونداهي ۾ پٽڪندو رهيو. ان عرصي دوران سموري يورپ ۾ بک بدحالي جنگيون، موذي بيماريون وحشت جهالت پکڙيل رهي. عوام بادشاهن ۽ پوپن، جي ظلم جو شڪار بڻيل رهيو الهندي دنيا ۾ ڪنهن قسم جي تهذيب ۽ ترقي جو نالو نشان موجود نہ هيو.

يورپ جي سماجي حالت

ان دور جي يورپ ۾ انساني جان جو ملهہ ڪنهن ڏور ڏيڳي کان بہ گهٽ هوندو هو. پوري يورپي سماج ۾ ظلم ۽ بربريت جو ماحول هو.

رهڻي ڪهڻي جي معاملي ۾ يورپ جي عام ماڻهو، خاص طور هاري ۽ پورهيت، جي زندگي تمام ڏکي ۽ اذيت ناڪ هئي. ماڻهو مٽي ۽ جانورن جي لڏن سان لنبيل ڪچن گهرن ۽ جهوپڙين ۾ زندگي گزاريندا هئا. سردي هجي

يا گرمي، هڪڙي خاندان توڙي ان جي جانورن جو استان هڪڙو ئي گهر هوندو هو. انسان ۽ جانور هڪ ئي ڇت هيٺان، هڪ ئي فرش تي گڏ سمهندا ۽ زندگي گذاريندا هئا. (رومي دور کانپوءِ يورپ ۾ باقائدي پڪا گهر اڏڻ جي ڇهين شروعات يارهين صدي ڏاري ٿي.)

وچين دور جي يورپ ۾ جتي امير ماڻهو ريشم ۽ نفيس اُن جا ڪپڙا پائيندا هئا، اتي غريب هاري ۽ عام ماڻهو پنگ ۽ ويجون ٻوٽي جهڙن ٻوٽن مان ٺهيل سستو ۽ کهرو ڪپڙو پائيندا هئا.

صفائي ۽ صحت جون حالتون بہ انتهائي ابتر هيون. وڏن علائقن ۽ ڳوٺن ۾ گندي پاڻي جي نيڪال جو نظام موجود نہ هوندو هو. گهٽيون انساني ۽ حيواني غلاظت، ڪچري ۽ ڪني پاڻي سان ڀريل هونديون هيون، جنهن سان هر پاسي بدبوءِ پکڙيل هوندي هئي.

ماڻهن لاءِ وهنجڻ ۽ ڪپڙا مٽائڻ ڏکيو ڪم هوندو هو، ۽ ان جو ڪو مذهبي تصور پڻ موجود نہ هيو. تنهنڪري اڪثر ماڻهن کي جُيون ۾ ڇڇڙ لڳل هوندا هئا.

خود بادشاهن جي محلن ۾ بہ صفائي جو تصور موجود نہ هو. سندن ذاتي زندگي ڪچرائپ ۽ ڪراهت سان ڀريل هوندي هئي. محلات بدبو سان ڀريل رهندا هئا، جنهن کي دور ڪرڻ لاءِ بادشاهہ ۽ شاهي خاندان جا ماڻهو تيز خوشبو استعمال ڪندا هئا. عوام توڙي خواص وهنجڻ کان ڪيبائيندا هئا. مٽي ۾ جُيون پئجي وڃڻ ڪري مٽو ڪوڙائي نقلي وڏا وار استعمال ڪندا هئا.

اهو پڻ واضع هجي تہ مسلمانن ۾ خوشبودار صابڻ جي استعمال ۽ ان جي صنعتي سطح تي پيداوار جي شروعات يورپ کان پنج سئو سال اڳ يعني اٺين صدي عيسوي کان ٿي. يورپ ۾ تيرهين صدي کان فقط امير طبقي ۾ صابڻ استعمال ڪرڻ جو رواج پيو. صابڻ ٺاهڻ جو فن يورپ مڪمل طور تي مسلمانن کان سکيو. يورپي بادشاهن ۽ درٻارين وٽ جيڪي عاليشان ۽

تيز عطر ۾ ريشمي ڪپڙا ايندا هئا، تن جو هڪ تمام وڏو حصو مسلمان واپارين ۾ اسلامي ملڪن جي واپاري رستن تان ئي يورپ پهچندو هو. انهي آرائشي سامان اڳتي هلي يورپ جي امير طبقي ۾ فيشن جو بنياد وڌو.

يورپ ۾ طاعون ۽ ٻيون وبائون پکڙجڻ سبب لکين ماڻهو مري ويندا هئا. اهي موذي بيماريون سڄي يورپ کي هڪ ئي جهٽڪي ۾ سنسان ڪري ڇڏيندیون هيون.

اونداهين دور ۾ يورپ اندر ڏاڻن، ڦرلٽ ۽ قتل و غارت جو آزار مٿين سمورن مسئلن کانسواءِ هو. ڇاڪاڻ ته رومي سلطنت جي زوال کانپوءِ ڪو به مرڪزي قانون يا سياسي نظام نه رهيو. جيڪو ڏاڍو سو گابو وارو قانون هوندو هو.

طاقتور قبيلا ۽ جاگيردار ملڪيت ۽ اختيار جي جهيڙي ۾ هڪٻئي تي رت حلال سمجهي حملا ڪندا هئا. خونريزيءَ ۾ سڀ کان وڌيڪ نقصان غريب هارين جو ٿيندو هو، جن جا ڳوٺ ساڙيا ويندا هئا، عورتن جي بيحرمتي ٿيندي هئي ۽ مردن کي بي رحميءَ سان قتل ڪيو ويندو هو. عام رستن تي ڦورن، ڏاڙيلن ۽ ويڙهاڪ ٽولن جو قبضو هوندو هو، جنهن ڪري سفر ڪرڻ موت جي منهن ۾ وڃڻ برابر هوندو هو.

جاگيرداري نظام

وچين دور ۾ سخت بدحاليءَ جي شڪار يورپ ۾ جنگين ۽ قبيلائي حملن جيئن ته عام ماڻهو جي زندگي ڏکي بڻائي ڇڏي، تنهن ڪري واپار ۽ زراعت جا شعبا گهٽجي ويا، ۽ شهر ويران ٿي ويا. اهڙي حالت سبب يورپ ۾ جاگيرداري نظام پيدا ٿيو.

يورپي سماج ٽن وڏن طبقن تي ٻڌل هيو. جاگيردار، چرچ جا اڳواڻ ۽ هاري يا غلام. سمورو يورپ جاگيرداري نظام هيٺ هلندو هو. هن نظام تحت بادشاهه زمينون وڏن سردارن (جاگيردارن) کي ڏيندا هئا. اهي جاگيردار

پنهنجن هارين کي قيد ڪري ۽ غلام بڻائي کائن ڪم وٺندا هئا. عوام گزر سفر جي هر معاملي ۾ جاگيردارن جا محتاج هوندا هئا.

يورپ ۾ جاگيرداري نظام چرچ ۽ بادشاهن سان ڳنڍ جوڙ ذريعي صدين تائين قائم رهيو. چرچ جا پادري عوام کي چوندا هئا ته بادشاهن ۽ جاگيردارن جي ڳاله مڃڻ اوهان جو مذهبي فرض آهي. انهي ڪري بادشاهي ۽ جاگيرداري نظام مضبوط ٿيندا رهيا. چرچ جا اڳواڻ پاڻ به وڏين زمين جا مالڪ هئا ۽ جاگيرداري نظام جو حصو بڻجي عوام کي دٻائيندا هئا.

علي اڪبر راهمون

احسان

قرآن، سنت ۽ روحانيت جي روشنيءَ ۾

احسان جو بدلو احسان:

اسلامي اخلاق ۾ روحاني تربيت جي اصطلاح ۾ "احسان" اهڙو جامع تصور آهي، جيڪو عبادت جي روح، انساني تعلقات جي حسن، سماجي پلائي ۽ باطني تزڪيي کي هڪ ئي اخلاقي مرڪز ۾ گڏ ڪري ٿو.

احسان رڳو ڪنهن تي مهرباني ڪرڻ يا سنو ورتاءُ ڪرڻ جو نالو ناهي، اسلامي اصطلاح ۾ ان جا معنوي دائرا وڏيڪ وسيع آهن، الله جي حضور ۾ عبادت جو حسن، پنهنجي نفس جو تزڪيو ۽ مخلوق سان حسنِ سلوڪ اهي سڀ احسان جي مختلف صورتن ۾ شامل آهن.

احسان انسان جي اندر اهڙي روشني ۽ باطني شعور پيدا ڪري ٿو جنهن ۾ هو الله جي معرفت حاصل ڪري ٿو ۽ ان جي نعمتن کي سڃاڻي ٿو انهن جو مناسب قدر ڪري ٿو انهن تي شڪر ادا ڪري ٿو. ماڻهن جي احسانن کي وساري نڇو ڇڏي، نيڪيءَ جو جواب نيڪيءَ سان ڏئي ٿو احسان جو بدلو احسان سان ڏيئي ٿو ۽ ڪڏهن ڪڏهن برائيءَ جو جواب به درگذر، صبر ۽ چڱائيءَ سان ڏيڻ جي همت پيدا ڪري ٿو. قرآن جو مختصر پر بيحد وسيع سوال آهي: ﴿هَلْ جَزَاءُ الْإِحْسَانِ إِلَّا الْإِحْسَانُ﴾ ـ "احسان جو بدلو احسان کان سواءِ ٻيو ڇا آهي؟" (الرحمن)

هيءَ آيت انساني اخلاق کي هڪ اهڙي رباني قانون سان وابسته ڪري ٿي، جنهن ۾ نعمت شڪر پيدا ڪري ٿي، شڪر وڏيڪ نعمت جو سبب بڻجي ٿو. ۽ احسان جو بدلو احسان، دلين ۾ احسان جي سلسلي کي جنم ڏئي ٿو.

احسان جي بلند ترين معنوي صورت حديثِ جبرئيل ۾ بيان ٿي آهي. رسول الله ﷺ کان جڏهن احسان بابت سوال ڪيو ويو تہ پاڻ فرمايائون: «أَنْ تَعْبُدَ اللَّهَ كَأَنَّكَ تَرَاهُ، فَإِنْ لَمْ تَكُنْ تَرَاهُ فَإِنَّهُ يَرَاكَ» ـ "تون الله جي عبادت اهڙي طرح ڪر جڻ تون کيس ڏسي رهيو آهين ۽ جيڪڏهن تون کيس نٿو ڏسين تہ گهٽ ۾ گهٽ اهو يقين رک تہ هو توکي ڏسي رهيو آهي." (مسند امام الاعظم) هتي احسان جو پهريون درجو عبادت جي باطني ڪيفيت آهي: بندو الله جي حضور جو استحضار پيدا ڪري، هو نماز پڙهي تہ رڳو حرڪتون نہ ڪري، پر دل ۾ پاڻ کي الله جي حضور ۾ محسوس ڪري، هو روزو رکي تہ رڳو بک نہ برداشت ڪري، پر نفس جو تزڪيو ۽ تربيت ڪري، هو صدقو ڏئي تہ رڳو مال نہ ڪڍي، پر دل مان بخل ۽ مال جي محبت ڪڍي، هيءَ ئي احسان جي روحاني منزل آهي.

صوفياء ڪرام جي اصطلاح ۾ ان کي مراقبو، حضوري ۽ اخلاص جي مختلف منزلن سان سمجهي سگهجي ٿو. پر تصوف جي هن معنوي تعبير کي شريعت جي اصل کان جدا نٿو ڪري سگهجي. احسان جو بنياد اهو ئي نبوي اصول آهي تہ بندو پنهنجي هر عمل ۾ الله جي نگرانيءَ جو شعور پيدا ڪري. جڏهن اهو شعور دل ۾ پختو ٿئي ٿو، تڏهن انسان ماڻهن سان به اهڙيءَ طرح پيش اچي ٿو، جيئن هو سمجهي ٿو تہ سندس هر عمل ۽ رويو الله جي نظر ۾ آهي. ان وقت احسان ڏيڪارڻ لاءِ تعريف جي ضرورت نٿي رهي ۽ ڪنهن جو احسان مڃڻ به محض سماجي رسم نہ ٿو رهي، بلڪ ايماني اخلاق جو حصو بڻجي وڃي ٿو.

قرآن مجيد احسان کي عدل کان مٿانهين اخلاقي منزل طور پيش ڪري ٿو. ﴿إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالْإِحْسَانِ﴾ (سورة النحل).

عدل جو تقاضو آهي تہ هر حقدار کي ان جو حق ڏنو وڃي. احسان ان کان اڳتي وڌي ٿو. انسان کي حق کان وڌيڪ وڌائي ڏيڻ جي ترغيب ڏيئي ٿو. مرزا غالب جي زبان ۾ ڪهڙو خوب چيل آهي.

جاں تو دی، دی ہوئی اسی کی تھی
حق تو یوں ہی ہے کہ حق ادا نہ ہوا

مطلب تہ دل ۾ وسعت پيدا ٿئي. تہ اڃان وڌائي ڏيان. عدل چوي ٿو: "تنهنجو حق توکي ملي." احسان چوي ٿو: "تنهنجو حق بہ ادا ڪريان ۽ پنهنجي وس آهر تنهنجي لاءِ وڌيڪ وڌائي بہ ڏيان. آساني بہ پيدا ڪريان." تنهنڪري اسلامي معاشرو صرف قانون جي زور تي قائم نٿو رهي سگهي. قانون سان عدل قائم ٿئي ٿو. پر دلين جي دنيا احسان سان آباد ٿئي ٿي.

الله تعاليٰ پنهنجي بندن کي احسان جو حڪم ڏيندي فرمايو: ﴿وَأَحْسِنْ كَمَا أَحْسَنَ اللَّهُ إِلَيْكَ﴾ (القصص) هيءَ آيت احسان جي فلسفي کي هڪ ٻئي درجي تي کڻي وڃي ٿي. يعني تون پهريان اهو ڏس تہ توسان ڪنهن احسان ڪيو آهي. تنهنجي وجود کان اڳ تنهنجي لاءِ زندگي تيار هئي. تنهنجي جمڙ کان اڳ ماءُ جي ڇاتيءَ ۾ تنهنجو رزق رکيو ويو تنهنجي عقل، صحت، زبان، اکين، ڪنن، وقت، امن، خاندان، علم ۽ ايمان مان ڪهڙي نعمت آهي جيڪا تو پنهنجي قوت سان وجود ۾ آندي؟ تنهنڪري انسان جي زندگي اصل ۾ احسانن جي محتاج زندگي آهي. هو جنهن شيءِ کي "پنهنجي ڪاميابي" سمجهي ٿو. ان جي پويان والدين، استاد، معاشرو، اڳين نسلن جا تجربا، علوم ۽ سڀ کان مٿي رب العالمين جا بي شمار احسان لڪل آهن.

انهيءَ ڪري قرآن جو اعلان آهي: ﴿وَإِنْ تَعُدُّوا نِعْمَةَ اللَّهِ لَا تُحْصُوهَا﴾ (سورة النحل).

نعمتون ڳڻڻ ممڪن ناهي. شڪر جو پهريون درجو اهو آهي تہ انسان نعمت کي نعمت سمجهي، ٻيو درجو اهو آهي تہ نعمت ڏيندڙ کي سڃاڻي، ٽيون درجو اهو آهي تہ زبان سان حمد ڪري، ۽ چوٿون، جيڪو سڀ کان اهم آهي، اهو آهي تہ نعمت کي ان مقصد لاءِ استعمال ڪري جنهن سان نعمت ڏيندڙ راضي ٿئي.

مفسرن، خصوصاً امام طبري، هن آيت ﴿لَئِنْ شَكَرْتُمْ لَأَزِيدَنَّكُمْ﴾ جي تفسير ۾ شڪر کي نعمت جي اعتراف ۽ الله جي اطاعت سان وابسته ڪيو آهي. تنهنڪري شڪر محض زبان سان "الحمدلله" چوڻ تائين محدود ناهي، بلڪ نعمت کي الله جي رضا مطابق استعمال ڪرڻ پڻ ان جي عملي صورت آهي.

هتي مولوي رومي رحمة الله عليه جي مثنويءَ مان موسيٰ عليہ السلام ۽ شبان واري حڪايت هڪ نهايت خوبصورت روحاني مثال بڻجي اچي ٿي. مثنوي ۾ هڪ شبان/ ڏاڙهار پنهنجي حال زبان ۾ خدا سان محبت جو اظهار ڪري ٿو. هو پنهنجي تصور ۾ خدا لاءِ ڪپڑا ڏوئڻ، جوتا ٺاهڻ ۽ خدمت ڪرڻ جون ڳالهيون ڪري ٿو. موسيٰ عليہ السلام ڪيس سندس لفظن جي ظاهري بي ادبيءَ تي توکي ٿو. شبان جي دل ۾ ڏک پيدا ٿئي ٿو. پوءِ مثنويءَ ۾ هڪ روحاني موڙ اچي ٿو: موسيٰ عليہ السلام کي وحي اچي ٿي تہ تون هن بندي کي الله کان جدا ڪري ڇڏيو. تون وصل لاءِ آيو هئين، فصل لاءِ تہ نہ آيو هئين. مولانا جا اهي مشهور لفظ آهن.

تو برای وصل کردن آمدی
نی برای فصل کردن آمدی

هن حڪايت جو اصل سبق آهي تہ شڪر اهڙو بہ آهي جو ڪنهن غريب جو "الحمدلله" شايد لفظن ۾ ننڍو هجي، پر دل ۾ جبل کان وڏو هجي ۽ ڪنهن مالدار جو هزارين لفظن وارو شڪر شايد دل جي ناشڪريءَ کي

لکائي رهيو هجي. الله تعالي جي بارگاھ ۾ لفظن کان اڳ دل جي نيت، خلوص ۽ عمل جي حقيقت ڏني وڃي ٿي.

شڪر جو دائرو رڳو الله تائين محدود ناهي. رسول الله ﷺ فرمايو: «لا يَشْكُرُ اللَّهَ مَنْ لا يَشْكُرُ النَّاسَ» ـ "جيڪو ماڻهن جو شڪر ادا نٿو ڪري، اهو الله جو شڪر به پوري طرح ادا نٿو ڪري." (سنن أبي داود ۽ جامع الترمذي). هي حديث اسلامي اخلاق جو هڪ وڏو اصول ٻڌائي ٿي: الله جو شڪر ماڻهن جي حقن کان بي نياز نٿو ڪري. جيڪو شخص الله جي نعمتن تي ته ڏگهيون دعائون ڪري، پر جنهن انسان سندس ڏکي گهڙيءَ ۾ هٿ جهليو هو، مدد ڪئي هئي، ان جو نالو به وساري ڇڏي، اهڙي احسان فراموش ۽ اخلاقي ڪوٽ واري ماڻهو لاءِ چا چئجي.

رسول الله ﷺ پاڻ ماڻهن جي احسان کي ياد رکڻ جو عملي نمونو هئا. صحيح مسلم جي باب، رد المهاجرين إلى الأنصار منائحهم من الشجر والثمر حين استغنوا عنها بالفتوح ۾ حضرت انس رضي الله عنه کان روايت آهي ته جڏهن مهاجر مکي کان مديني آيا ته وٽن ڪجهه نه هو. انصار زمينن ۽ باغن جا مالڪ هئا. انهن مهاجرين پائرن کي پنهنجي باغن ۽ وسيلن ۾ ڏيڻ جي پيشڪش ڪئي ۽ سندن معاملن ۾ دل کولي مدد ڪئي. پوءِ جڏهن خيبر جي فتح کان بعد مهاجرن وٽ پنهنجو وسيلو پيدا ٿيو ته انهن انصار جون اهي منائح/ احسان واپس ڪيا. حضرت انس رضي الله عنه بيان ڪن ٿا ته رسول الله ﷺ پڻ حضرت ام سليم رضي الله عنها جا کجور جا وڻ واپس ڪيا ۽ ام ايمن رضي الله عنها کي ان جي بدران پنهنجي باغ مان حصو عطا ڪيو. (صحيح مسلم، حديث، باب مذكور).

هي واقعو "احسان جو بدلو احسان" جي عملي تصوير آهي. انصارن جو احسان مهاجرن کي غلام بڻائي رکڻ يا عيوض جي اميد رکڻ لاءِ نه هو ۽ مهاجرن جي واپسي ان احسان کان انڪار نه هئي، پر احسان جو بدلو احسان

۽ شڪر ادائي هو. حقيقي احسان اهو آهي، جيڪو ٻئي انسان جي عزتِ نفس کي زنده رکي. جيڪو سهارو ڪنهن کي هميشه مفت خور ۽ محتاج بڻائي ڇڏي، اهو ڪڏهن ڪڏهن مدد هوندي به احسان جي روح کان خالي ٿي سگهي ٿو. عبدالرحمن بن عوف رضي الله عنه جو "دُلُّونِي عَلَى السُّوقِ" ـ "مون کي بازار جو رستو ڏيکاريو" ـ وارو جواب به انهيءَ خودداريءَ جو شاندار مثال آهي.

رسول الله ﷺ انصار جي احسان کي رڳو ان وقت ياد نه ڪيو جڏهن ضرورت هئي، سندن وفات تائين سندن قرباني جو اعتراف فرمايو. صحيح مسلم ۾ حضرت انس رضي الله عنه کان روايت آهي ته پاڻ ﷺ فرمايائون: «إِنَّ الْأَنْصَارَ كَرِشِي وَعَيْبَتِي ... فَاقْبَلُوا مِنْ مُحْسِنِهِمْ وَاعْفُوا عَنْ مُسِيئِهِمْ» ـ "انصار منهنجا خاص رازدار ۽ محرم حال آهن... تنهنڪري انهن جي نيڪوڪار کان قبول ڪريو ۽ انهن جي خطاڪار کان درگذر ڪريو."(صحيح مسلم).

صحيح بخاري جي هڪ وڏيڪ مفصل روايت ۾ فرمايائون: «أُوصِيكُمْ بِالْأَنْصَارِ» ۽ سندن احسانن کي ياد رکڻ جي وصيت فرمائي. هتي نبوي اخلاق جو هڪ ٻيو اصول ظاهر ٿئي ٿو ته محسن جي هڪ لغزش/ خطا سندس سڄي احسان کي متائي نٿي ڇڏي.

انسانن جا سڀ کان وڏا محسن والدين آهن. قرآن توحيد کان پوءِ والدين سان احسان جو حڪم ڏئي ٿو: ﴿وَبِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا﴾ (الإسراء). والدين جو احسان اهڙو قرض آهي، جيڪو اولاد زندگيءَ جي پوري مدت ۾ مڪمل طور ادا نٿو ڪري سگهي. سندن خدمت، نرم گفتگو، مالي سهڪار، بيماريءَ ۾ ساٿ ۽ وفات کان پوءِ دعا ـ اهي سڀ ان قرض جي ادائيگيءَ جون صورتون آهن. قرآن جي دعا آهي: ﴿رَبِّ ارْحَمْهُمَا كَمَا رَبَّيَانِي صَغِيرًا﴾. هتي

شڪر صرف ماضي کي ياد ڪرڻ ناهي، شڪر ماضيءَ جي احسان کي حال جي خدمت ۾ تبديل ڪرڻ آهي.

اهڙيءَ طرح استاد، مرشد، محقق، عالم، مربي ۽ اهي سڀ ماڻهو جن اسان جي عقل کي روشني ڏني، سماجي زندگي ۾ ڪٽي ڪم آيا، اسان جي شخصيت جي تعمير ۾ پنهنجو حصو ملايو، انهن جا احسان پڻ وساريڻ جوڳا ناهن، احسان لاهي نه سگهي ته به ڀڳائجي ضرور. استاد هڪ محسن هستي آهي ان جو بدلو رڳو ڪيس سلام ڪرڻ ناهي، سندس علم کي صحيح طريقي سان اڳتي پهچائڻ، سندس اخلاقي تربيت کي پنهنجي ڪردار ۾ ظاهر ڪرڻ ۽ سندس لاءِ دعا ڪرڻ به احسان جي موڙ آهي. هڪ نسل جيڪڏهن ٻئي نسل کان علم ونڊي ۽ اڳتي منتقل نه ڪري ته اها علمي خيانت ۽ ناشڪري آهي.

احسان جو دائرو ايڏا به وسيع آهي، انسانيت انهن ماڻهن جي به قرضدار آهي، جن غور فڪر ۽ تجربن سان نوان علم پيدا ڪيا، دوا ايجاد ڪئي، ڪتاب لکيا، رستا ناهيا، زراعت کي بهتر ڪيو، بجلي ۽ مواصلات جا وسيلا پيدا ڪيا، بيمارين جي علاج جا طريقا ڳوليا ۽ انساني زندگيءَ کي آسان بڻايو. اسان جي هٿ ۾ موجود هر جديد سهولت جي پويان هزارين اڻڄاتل انسانن جون محنتون لڪل آهن. جيڪڏهن اسان انهن جي محنت مان فائدو ونڊي علم کي اڳتي وڌايون، معاشري جي ڪمزور طبقي جي مدد ڪريون ۽ پنهنجي صلاحيت کي انسانيت جي ڀلائيءَ لاءِ استعمال ڪريون، تہ اهو به احسان جو بدلو احسان سان آهي، ان ريت به انساني سماج جو ڪجه قدر قرض لاهي سگهجي ٿو.

پر احسان جي سڀ کان اوچي منزل اها آهي، جتي انسان بدلي جي انتظار کان آزاد ٿي وڃي، بي لوث خدمت ۽ نيڪي جي جذبي سان ڀلائي ڪري، جيڪڏهن مون ڪنهن تي احسان ڪيو ۽ دل ۾ اهو رکيو ته هاڻي هو منهنجو احسانمند رهي، تہ منهنجي نيڪي ايڏا نفس جي لالچ کان مڪمل

آزاد نہ ٿي آهي. قرآن چوي ٿو: ﴿إِنَّمَا نُطْعِمُكُمْ لِوَجْهِ اللَّهِ لَا نُرِيدُ مِنْكُمْ جَزَاءً وَلَا شُكُورًا﴾ (الدهر). ڪمال اهو آهي تہ نيڪي الله کارڻ ڪئي وڃي، ماڻهن جي تعريف، شهرت يا موت جي اميد سان ڪئي وڃي. ساڳئي وقت جنهن تي احسان ڪيو ويو آهي، ان لاءِ شڪر گذاري ۽ بدلو ڏيڻ سندس اخلاقي ذميواري آهي. يعني محسن لاءِ اخلاص ضروري آهي، ۽ احسان جو بار ڪڍندڙ تي شڪر ۽ ٻئي گڏجي اسلامي اخلاق کي مڪمل ڪن ٿا.

مولانا رومي جو هڪ ٻيو مشهور فڪر هن معنيٰ کي وڌيڪ گهرو ڪري ٿو:

شُکرِ نعمت، خوش‌تر از نعمت بُود
شُکر، جانِ نعمت و نعمت چو پوست

يعني نعمت کان به وڌيڪ قيمتي ان جو شڪر آهي؛ نعمت جسم آهي ۽ شڪر ان جي روح.

ڇو؟ ان ڪري جو نعمت انسان کي دنيا ڏئي ٿي، پر شڪر انسان کي نعمت ڏيندڙ تائين پهچائي ٿو. نعمت هٿ کي سائو ڪري ٿي، شڪر دل جي زنده هجڻ جي علامت آهي. نعمت سان انسان مالدار ٿي سگهي ٿو، پر شڪر سان انسان دلي طور شاهوڪار ٿي سگهي ٿو.

آخر ڪار "احسان جو بدلو احسان" جو دائرو الله کان شروع ٿي انسان تائين پهچي ٿو ۽ وري الله ڏانهن موٽي ٿو. الله نعمت ڏئي ٿو، بندو شڪر ڪري ٿو. ماءُ، پيءُ پرورش ڪن ٿا، اولاد خدمت ڪري ٿو. استاد علم ۽ عقل وڌائي ٿو، شاگرد علم ۽ عمل سان ان جو حق ادا ڪري ٿو. انصار مهاجرن کي سهارو ڏين ٿا، مهاجر وسيلو ملڻ کان پوءِ سندن منائح / احسان واپس ڪن ٿا. هڪ انسان ٻئي جي ڏک ۾ ساٿ ڏئي ٿو، ٻيو سندس نيڪي کي ياد رکي ٿو. ۽ جڏهن ڪو اسان سان برائي ڪري، تڏهن هر برائيءَ جو جواب لازماً ساڳي برائيءَ سان ڏيڻ ضروري ناهي، قرآن جو اخلاق ان کان مٿي وڃڻ جو رستو به

ڏيڪاري ٿو: ﴿ادْفَعْ بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ﴾ - "برائيءَ کي ان طريقي سان دفع ڪر جيڪو وڌيڪ بهتر هجي.

اهڙيءَ طرح احسان صرف ڪنهن هڪ ماڻهوءَ سان ڪيل مهرباني‌ءَ جو نالو نہ ٿورهي، اهو زندگيءَ کي ڏسڻ جو هڪ مڪمل روحاني آئينو بڻجي وڃي ٿو. انسان محسوس ڪري ٿو ته هو پاڻ ۾ ڪنهن نہ ڪنهن جي احسان جو نتيجو آهي ۽ جيڪي ڪيس مليو آهي، اهو اڃڪتي منتقل ڪرڻ لاءِ آهي. پوءِ سندس زندگيءَ جو سوال رڳو اهو نٿو رهي ته "مون کي ڇا مليو؟" بلڪ اهو بڻجي وڃي ٿو: "مون کي جيڪو مليو، ان مان مون ڪهڙو خير اڃڪتي پهچايو؟"

شايد "احسان جو بدلو احسان" جو سڀ کان گهرو مطلب اهو ئي آهي ته انسان رڳو نعمت جو صارف نہ بنجي، بلڪ نعمت جو امين ۽ بڻجي، احسان جو قرضدار نہ رهي، بلڪ احسان جو وارث پڻ بڻجي، ۽ پنهنجي زندگيءَ کي اهڙي زنجير بڻائي ڇڏي، جنهن ۾ هڪ انسان کان ٻئي انسان تائين خير منتقل ٿيندو رهي. قرآن جو سوال وري دل ۾ گونجي ٿو:

﴿ هَلْ جَزَاءُ الْإِحْسَانِ إِلَّا الْإِحْسَانُ﴾

احسان جو بدلو ڇا آهي؟احسان ئي.

۽ شايد روحانيت جي آخري منزل اها آهي ته انسان کي جڏهن پنهنجي سڄي زندگيءَ ڏانهن پوئتي ڏسڻ جو موقعو ملي، تڏهن کيس محسوس ٿئي ته جيڪي ڪجهہ کيس مليو آهي، اهو بي شمار هٿن، بي شمار دعائن ۽ بي شمار رباني احسانن جو تسلسل آهي. ۽ سندس پنهنجي زندگيءَ جي اصل قيمت ان ۾ آهي ته هن انهيءَ تسلسل کي اڃڪتي ٽوڙڻ بدران اڃڪتي وڌايو.

ليکڪ: محمد عادل اڙياوي

موجوده دور جو خطرناڪ فتنو، فحاشي ۽ شهوت پرستي:

اسلامي تعليمات ۽ امر بالمعروف جي روشني غور فڪر ڪنداسين ته معلوم ٿيندو ته اسلام هڪ دينِ فطرت آهي جنهن انسانن کي فضيلت ۽ برتري عطا ڪئي آهي. اسلام ۾ نيڪيءَ جو حڪم ڏيڻ (امر بالمعروف) ۽ برائيءَ کان روڪڻ (نهي عن المنكر) تي سخت زور ڏنو ويو آهي. جيستائين امت هن فريضي تي عمل ڪندي رهندي، تيسين معاشري جي اصلاح ٿيندي رهندي، ۽ ان کي ڇڏي ڏيڻ سان بگاڙ ۽ فساد جنم وٺندو.

دورِ جاهليت جي واپسي:

موجوده دور ۾ بي حيائي، عريانيت، فحاشي، قتل و غارت ۽ شراب نوشيءَ جي جيڪا موج هلي رهي آهي، اها دورِ جاهليت جي ياد ڏياري ٿي. رشتن جهڙوڪ ماءُ، پيءُ ۽ زال جي عزت جو احترام ختم ٿي رهيو آهي، ۽ نڪاح جي بدلي بي راه رويءَ کي ترجيح ڏني پئي وڃي.

مغربي تهذيب ۽ نوجوان نسل جي بگاڙ جي حوالي سان جائزو وٺنداسين ته معلوم ٿيندو ته مغربي تهذيب جي اندڻي تقليد جي ڪري نوجوانن جا هٿ قرآنِ مجيد جي تلاوت بدران موبائل، پبجي (PUBG)، فري فائير ۽ ٻين غير نصابي سرگرمين ۾ مصروف آهن. سگريٽ، شراب، سفينا ۽ منشيات جو استعمال فيشن بنجي چڪو آهي. فحش مواد ڏسڻ، بدزباني ۽ نازيبا ٻوليءَ جي استعمال سبب جنسي زيادتي ۽ زنا بالظلم جهڙا ڏوهہ وڌي رهيا آهن.

تاريخي سبق ۽ مغربي تهذيب جو جائزو وٺنداسين ته تاريخ شاهد آهي ته يوناني ۽ رومي تهذيبن جو زوال ۽ اخلاقي بگاڙ ۽ جنسي بي راهہ رويءَ

سبب ٿيو. مغربي ملڪن ۾ نڪاح کان سواءِ آزادانه تعلقات ۽ ناجائز ٻارن جي سرپرستي سڄي سماج کي تباهي ڏانهن وڌي وئي آهي. پوءِ به اسان جا ماڻهو انهن جي غلط تقليد ڪري رهيا آهن.

اصلاح ۽ اسان جي ذميواري جي حوالي سان سوچيندا سين ته موجوده دور ۾ عورتن ۽ مڙسن کي آزاد خيالي يا ليبرلزم جي نالي تي نمائش جو شڪار بڻايو پيو وڃي. انهن خطرناڪ رجحانن ۽ سوشل ميڊيا جي خرابيءَ کان بچڻ لاءِ اسان سيني تي اها ذميواري عائد ٿئي ٿي ته:

پنهنجي ۽ پنهنجي ٻارن جي تعليم ۽ تربيت قرآن ۽ حديث جي هدايتن مطابق ڪريون.

هوس، عريانيت ۽ بي حيائيءَ جي خلاف شعور بيدار ڪريون.

پنهنجي گهر ۽ اولاد جي باري ۾ محتاط رهون ۽ نظرداري ڪريون.

دعا:

الله رب العزت اسان سيني کي حياءُ، عفت ۽ پاڪدامني عطا فرمائي، اسان جي نگاهن جي حفاظت ڪري ۽ هر قسم جي بي حيائيءَ ۽ فحاشيءَ کان محفوظ رکي. آمين يارب العالمين!

محمد موسيٰ پٽو
عبدالغني دايو

مستقل سلسلو

نفس جي سڌاري جو طريقو

۽ زندگيءَ جو دستور العمل

نفس جي گهراين کي سمجهڻ واري صلاحيت جو طريقو نالي وارن بزرگن جا مثال:

امت جي وڏين وڏين شخصيتن جو تجربو آهي ته ڪتابي علم سان کين نفس جي گهراين جو مشاهدو ڪري کيس مطمئن نفس واري رتبي تائين پهچائڻ واري سعادت نه ٿي ملي. اها سعادت ته الله وارن جي صحبت جي ذريعي ئي ماڻي سگهجي ٿي. امام غزالي، مولانا رومي حضرت مجدد الف ثاني ۽ اسان جي دور جو ممتاز فاضل مولانا سيد سليمان ندوي جهڙيون شخصيتون انهيءَ جو چٽو مثال آهن.

امام غزالي اوندهه کان روشنيءَ تائين پنهنجي پنڌ جو تفصيل پنهنجي ڪتاب "المنقد من الضلال ۾ ڏنو آهي هڪ جاءِ تي لکي ٿو ته:

ڏهن ورهين جي گوشه نشيني ۽ رياضت ۽ مجاهدن کانپوءِ خلوت ۾ مون تي اهڙيون ڳالهيون کلي پيون جيڪي لکي نه ٿو سگهان،مونکي سڏپئي ته رڳو صوفي عالم ئي الله جي واٽ جا پانڌيئڙا /سالڪ آهن. انهن جي سيرت سيني سيرتن کان پلي آهي ۽ انهن جو طريقو ئي پلو طريقو آهي. انهن جا اخلاق سڀ کان پلا آهن ظاهري عالمن کي خوب پڙهيو. حڪيمن عالمن جي صحبت ۾ به رهيس فلسفو به خوب پرکيم پرجڏهن مان صوفين سان هليس ۽ انهن جي حالتن کان سونهون ٿيس ته سيني کان وڏيڪ انهن جو طريقو پلو لڳو،چاڪاڻ ته انهن جي هر حرڪت ظاهر ۽

باطن نبوت واري طريقي سان منور ۽ روشن آهي ۽ نبوت واري نور کانسواءِ سڄي ڏرتيءَ تي ٻيو ڪو اهڙو نور نہ آهي جنهن جي روشني گهرڙ جي لائق هجي. تنهنڪري مان پنهنجو عالمن وارو شان ۽ شوڪت ڇڏي انهن جي وڃ ۾ شامل ٿي ويس.

هڪ الله واري جي صحبت ۾ ڏهه سال سانده مجاهدن کان پوءِ امام غزاليءَ نفسي معاملن ۽ اسلامي شريعت جي تعليم جي حڪمت جي موضوع تي جيڪو علمي ڪم ڪيو آهي سو اهڙو ڪم آهي جيڪو انشاء الله رهندي دنيا تائين فائدو ڏيڻ وارو آهي.

مولانا رومي شمس تبريز جهڙي درويش کي (جيڪو ظاهري علم پڙهيل نہ هيو) پنهنجو مرشد بڻايو ۽ حڪمت ۽ ڏاهپ تي ٻڌل پنهنجو سڄو فڪر انهيءَ درويش جي صحبت ۽ غلاميءَ جو نتيجو سڏيائين.

حضرت امام رباني مجدد الف ثاني جو واقعو پڻ دلچسپ آهي پاڻ حج جي ارادي سان نڪري سڀ کان پهرين حضرت خواجہ باقي بالله جي صحبت ۽ ملاقات لاءِ حاضر ٿيو. حضرت خواجہ صاحب جن امام صاحب جي غيرمعمولي لياقت ڏسي کين فرمايو تہ جيڪر ڪجهہ ڏينهن هتي رهي پئو ۽ هن سال حج جو ارادو ملتوي ڪري ڇڏيو.

پاڻ حضرت خواجہ باقي بالله جن جي حڪم تي ٻہ ايائي مهينا اتي ترسي پيا. انهيءَ ٿورڙي عرصي ۾ ئي حضرت مجدد الف ثاني جن جيڪو ڪجهہ حاصل ڪيو. تنهن جو پاڻ تفصيل لکيو اٽائون سو نهايت حيرت انگيز آهي .

حضرت سيد سليمان ندوي سڄي زندگي علمي خدمت سرانجام ڏيڻ ڪانپوءِ مولانا اشرف علي ٿانويءَ جي زندگيءَ جي آخري سالن ۾ جڏهن پهريون پيرو سندس خدمت ۾ حاضر ٿيو تہ حضرت جن کي نصيحت ڪرڻ لاءِ عرض ڪيائين. مولانا اشرف علي ٿانوي جن چيو تہ اوهان جهڙي فاضل شخصيت کي ڪهڙي نصيحت ڪجي. تنهن هوندي بہ

بزرگن کان جيڪو ڪجهہ ٻڌو ۽ سکيو اٿم سو انهيءَ جو حاصل آهي تہ پنهنجي ذات جي نفي ڪئي وڃي. پنهنجو پاڻ کي مٽائي ڇڏجي. مولانا اشرف علي ٿانويءَ جي انهيءَ نصيحت جو مولانا ندويءَ تي اهڙو اثر ٿيو جو اها محفل پوري ٿي وڃڻ کانپوءِ بہ هو هٿ مٿي تي رکي ڏکاري حالت ۾ وينو رهيو. مولانا محمد شفيع جيڪو پڻ اتي موجود هيو تنهن مولانا ندويءَ کي چيو تہ توهان جي طبيعت ڪجهہ ٺيڪ نہ ٿي لڳي خير تہ آهي؟ مولانا سليمان ندويءَ چيو تہ اسان تہ اهو سمجهيو هيو تہ اصل علم اهو ئي آهي جيڪو اسان وٽ موجود آهي پر هتي اچي خبر پئي تہ حقيقي روح تہ هنن الله وارن وٽ آهي. اسان تہ زندگي وڃائي ڇڏي .

اسلام جو جديد ايڊيشن تيار ڪرڻ جون ڪوششون:

ان ڪري آزادي ۽ روشن خياليءَ جا اثر ايترا تہ وڏي ويا آهن جو جديد تهذيب جا دادلا ۽ ترقي پسنديءَ جا علمبردار تہ خير هر صورت ۾ اسلام کان آزادي گهرن ٿا پر جديد تعليمي ادارن سان واڳيل گهٽائي ڏاها اجتهاد ۽ نئين دور جي گهرجن جي نانءَ تي سلف ۽ خلف/ اڳوڻن سمورن عالمن ۽ بزرگن ۽ ڏاهن جي سڄي ساري اسلامي تحقيق ۽ اجتهاد کان منهن موڙي اسلام جي اهڙي تشريح ڪرڻ گهرن ٿا جنهن ۾ عورت کي گهرجي معاملن کان ڇوٽڪارو ملي پئي ۽ سياست، معيشت، معاشرت ۽ تعليمي سرشتو اسلام کان مڪمل طور آزاد هجي. اسلام ۾ عبديت واري رنگ ۽ اخلاق حسنہ جي بجاءِ سياسي اسلام هجي ۽ نظام ربوبيت ئي دين اسلام جو مقصد هجي.

اسلام جي جديد ايڊيشن جون تياريون تيزيءَ سان هلندڙ آهن. انهن حالتن کي ڏسندي وڏو خطرو لڳي رهيو آهي تہ اسان جي ايندڙ نسلن تائين حقيقي اسلامي تسلسل جو پهچڻ وڏي ڏکي ڳالهہ آهي. جڏهن ماده پرست عالمي نظرين جا اثر عام ٿي وڃن ۽ جديد تهذيب سڄي اسلامي دنيا ۾ اسلام جي اصلي تصوير کي مٽائڻ جون ڪوششون ٿي رهيون هجن تہ

اهڙن اثرن کان بچڻ کو سولو ڪم نہ آهي، تنهن هوندي قيامت تائين دين کي قائم رکڻ جو ذمون الله پاڪ پاڻ کنيون آهي هو هر دور ۾ اهڙا رباني عالم پيدا ڪندو آهي جيڪي صحيح اسلامي تعليم ۽ اسلام جو اصل روح پيش ڪندا رهندا آهن، الله تعاليٰ مان اميد آهي تہ هو اسان جي ايندڙ نسلن کي صحيح اسلامي تعليم ۽ انهيءَ جي روح تائين پهچائي ، باقي ظاهري طور تہ حالتون وڌيون خراب لڳيون پيون آهن اهڙين حالتن ۾ اسلام جي حقيقي روح کي سمجهڻ فڪر جي آزادي وارن نعرن کان متاثر نہ ٿيڻ، سياسي اسلام، نظام ربوبيت واري اسلام کان متاثر ٿيڻ، الله جي صحبت، ۽ عبديت واري واٽ وٺڻ ڏاڍو ڏکيو ڪم آهي، وقت جي هنن عظيم فتنن کان امت جي وڏي اڪثريت جو بچڻ ڏکيو لڳي رهيو آهي. (الله رحم فرمائي)

ڪشف جا خطرا:

هڪ ممتاز رباني عالم جي اها خواهش تہ منهنجي تعلق وارن کي ڪشف ۽ الهام حاصل نہ ٿئي، وڏي پلي خواهش آهي انهيءَ جو ڪارڻ اهو آهي تہ ڪشف ۾ خاص طور مبتدي ۽ متوسط سالڪن جو ڌيان اصل مقصد ذڪر کان ڦري دنيا جي مشاهدن ڏانهن ٿي وڃي ٿو، جنهن ڪري اصل مقصد يا تہ صفا هليو وڃي ٿو يا انهيءَ ۾ ڏکيائون اچڻ لڳن ٿيون، پيو ڪارڻ اهو آهي تہ انهن مڪاشفن جي ڪري دعويٰ پيدا ٿيڻ جو خطرو پڻ رهي ٿو ۽ فرد جي هر وقت اها آرزو رهي ٿي تہ هو پنهنجي ساٿين کي پنهنجا مڪاشفا ٻڌائي.

باطني علم جو مطلب پرهيزگاري ۽ ايمان واري نور جو علم آهي:

بزرگن جي ڪتابن ۾ جنهن باطني علم جي گهرج تي زور ڏنو ويو آهي سو تقويٰ ۽ ايمان جي نور وارو علم آهي، انهيءَ جو مطلب ڪشف

الهام نہ آهي، اهڙيءَ طرح جي ٻين علمن ۾ يوگي، جفر ۽ نجوم ۽ عامل ٿي ڪوڙ ٻيا آهن ۽ انهن علمن ۾ انهن جي مهارت جا جيڪي واقعا مشهور آهن سي اچرج جوڳا هوندا آهن پر اهي علم انهن لاءِ وڏي آزمائش ۽ فتنو آهن، باطني علم جو مطلب رباني عالمن وٽ اهو آهي تہ انهيءَ علم سان نفس ۽ قلب جي انهن حالتن جو علم حاصل ٿئي جنهن سان نفس ۽ قلب جا عمل پيدا ٿين ٿا، صبح کان ويندي رات تائين فرد جيڪي عمل ڪري جيڪي ڪم ڪري ٿو تن ۾ ڪهڙا جذبا شامل آهن ۽ انهن جي نيت ڪهڙي آهي، ڇا اهي عمل الله پاڪ لاءِ آهن يا نفس لاءِ آهن يا رڳو رسم طور آهن نفس جي جذبن ۽ محرڪن جو هي وڏو علم آهي جيڪو پرهيزگاري، ذڪر ۽ فڪر، صالحن جي صحبت ۽ نفس جي تهذيب سان ملندو آهي، امام غزالي جو اهو فرمائڻ تہ جنهن شخص کي باطني علم مان ڪجهہ بہ حصو نہ مليو تنهنجو خاتمو/ موت ايمان تي ٿيڻ بابت مون کي شڪ آهي، انهيءَ جو مطلب اهو آهي تہ عملن جي پٺيان ڪم ڪندڙ محرڪ، جذبا ۽ نيت ئي جو اهو علم آهي، انما الاعمال باالنيات پنهنجي نفس پرکڻ ۽ انهيءَ جي گهرائيءَ ۾ وڃي انهيءَ جي عملن جي محرڪن کي سمجهڻ کو سولو ڪم نہ آهي، انهيءَ لاءِ نفس جي محاسبي ۽ مجاهدن جي گهرج آهي.

انسانيت جو موجوده الميو تہ پيٽ، جنس ۽ لذت کي معبود بنائڻ:

شيطانن پيٽ، جنس ۽ لذت کي وڏياد بڻائي جيڪا تهذيب ناهي آهي تنهن تهذيب عالمي صورت ونڻي انسانيت جو پنهنجي خالق سان ناتو توڙي ڇڏيو آهي ۽ انسانيت کي ذهني ۽ نفسياتي مريض بڻائي دنيا کي فساد سان پري ڇڏيو آهي "ظهر الفساد في البر والبحر" جو حقيقي منظر هن کان پهرين اهڙي خطرناڪ شڪل ۾ ڪڏهن آڏو نہ آيو آهي، انسان مادييت جي ٻڏي طوفان ۾ گهيرجي ويو آهي .

انسان جو سڪون تباهہ ٿي ويو آهي ۽ انساني روح بيمار ٿي پيو آهي بنا جهل جنسيت ۽ مادي ڊوڙ ۾ هڪ ٻئي کان گوءِ ڪٽڻ جي جدوجهد انسان کي اسفل السافلين تائين پهچائي ڇڏيو آهي. انسانيت جي اهڙي رحم جوڳي حالت ۾ گهرج آهي تہ ملت جا ذهين ۽ صلاحيت وارا ماڻهو اڳتي اچي الله جي محبت جي جذبن سان تمٽار ٿي پنهنجو پاڻ کي بہ حقيقي محبوب الله پاڪ جي محبت سان گرمائين ۽ اهڙيءَ ريت مادیت ۽ نفس پرستيءَ جي سطح کان بلند ٿي وجن ۽ انهيءَ سان گڏ گڏ ماده پرست ۽ نفسياتي مريضن ماڻهن جي بہ عملي رهنمائي ڪن .

دل تي جانئجي وڃڻ واري ڪدورت:

اسلامي شريعت جي ڪنهن بہ حڪم تي عمل نہ ڪرڻ سان دل تي ڪدورت ۽ اونداهين ڇانئجي ويڃي ٿي ، جيستائين دل جي گهراين سان توبهہ نہ ڪئي ويڃي تيستائين اها ڪدوت باقي رهي ٿي .

گناهن جي ڪري ڪجهہ دير لاءِ نورانيت هلي وڃڻ جي اها سزا هوندي آهي ڪوئي گناهہ ٿي وڃڻ کان پوءِ مومن ٻانهي کان ڪجهہ دير لاءِ الاهي انوار سلب ڪيا ويندا آهن ۽ حجاب حائل ٿي ويندا آهن جنهن ڪري مومن ٻانهي جي سڪينت درهم برهم ٿي وڃي ٿي ۽ ڪيس ڪو سڪون ۽ قرار نہ ٿو ملي گناهہ جي اها سزا ڪائڻ کان پوءِ سندس ڪيفيت بحال ٿي ويندي آهي ۽ نوراني تجلين جو سلسلو ٻيهر شروع ٿي ويندو آهي.

علم جو نہ هجڻ نهڪار جو ڪارڻ نہ هجڻ گهرجي:

جنهن شي جو علم نہ هجي، تنهن جو انڪار نہ ڪرڻ گهرجي. مثال طور باطني علم ڪشادي دنيا آهي جنهن ۾ اخلاص، تقويٰ، الله سان محبت ، معرفت جو نور نفس اماره کان نفس مطمئنہ تائين جو سفر ۽ قلب جي ڪيفيت بابت بحث ٿيندو آهي، تصوف اسلامي شريعت جي انهيءَ باطني علم جو نانءُ آهي ۽ اهو دل کي سجاڳ ڪري نفس جي تهذيب وارو ڪم

ڪندو آهي، جيڪڏهن اسلامي شريعت جي انهيءَ باطني پاسي جو ادراڪ نہ ٿو ٿئي ۽ انهيءَ سلسلي ۾ رباني عالمن جي ڪردار جي سمجهہ حاصل نہ ٿي رهي تہ انهيءَ ادراڪ جي ڪوٽ جو اعتراف ڪرڻ گهرجي ائين ڪرڻ سان انشاء الله انهيءَ معرفت حاصل ڪرڻ جون راهون ڪلي پونديون، پر انڪار جي شڪل واٽون بند ٿي وڃڻ جو خطرو رهي ٿو.

دل جي بينائي قرآن جي نظر ۾:

قرآن مجيد ۾ آهي تہ: فانما تعمي الابصار ولكن تعمي قلوب التي في الصدور . (بس اکيون بند ناهن ٿيندیون پر دليون انڌيون ٿيندیون آهن جيڪي سيني ۾ آهن) قرآن مجيد جي انهيءَ آيت ۾ هن حديث شريف جنهن ۾ فرمايو ويو آهي تہ استفتک قلبک معنيٰ هر معاملي ۾ پنهنجي دل کان پڇندا ڪريو، مان اها ڳالهہ ظاهر ٿئي ٿي تہ قلب/ دل ۾ اهڙي بصيرت رکي وئي آهي جو حق ۽ سچ ۽ باطل ۽ نفس پرستيءَ جي هر معاملي ۾ سنڌو ڪرڻ جي صلاحيت رکي ٿي، من كان في هذه اعميٰ الآخرة اعميٰ (جيڪو هن دنيا ۾ انڌو رهيو سو آخرت ۾ پڻ انڌو ٿي اٿيندو). انڌي جو مطلب دل جو انڌو هجڻ هوندو آهي انهيءَ ڪري جو عام اکين جي روشني تہ سيني کي هوندي آهي.

دل ظاهر ۾ تہ رت جي پمپنگ جو هڪ آلو پر دل جو ٻيو پاسو ٻيو سپ کان وڏو پهلو داخلي نوعيت جو آهي ۽ اهو هي آهي تہ اها پنهنجي خالق ۽ مالڪ سان محبت جي جذبي سان تمٽار آهي، جڏهن دل جي غفلت دور ٿي ويڃي ۽ حقيقي محبوب سان محبت واري عظيم ميراث ماڻي وٺي تہ مومن ٻانهو محبوب جي اکين سان ڏسندو آهي ۽ سندس بصيرت ۽ بصارت جي لياقت ايتري وڌي ويندي آهي جو بيان ڪري نہ ٿي سگهجي.

دل جي بينائي / روشنيءَ سان ماڻهو انهيءَ قدسي حديث جو مصداق بڻجي ويندو آهي جنهن ۾ چيو ويو آهي تہ ٻانهو جڏهن نفلي عبادتن ذريعي

منهنجي ويجهو ايندو آهي تہ مان سندس اکيون ٿي ويندو آهيان جن سان هو ڏسندو آهي مان سندس پير ٿي ويندو آهيان جن سان هو گهمندو آهي.

قرآن مجيد ۾ انهيءَ سلسلي جي هڪ ٻي آيت ٻہ آهي:

بل هو آيت ببيناة في صدور الذين اوتو العلم . (سورت عنكبوت : آيت69)

"بلڪ هي قرآن جون چٽيون آيتون اهل (معنيٰ اهل معرفت) جي سينن ۾ موجود آهن."

هن جي تشريح ۾ هڪ مفسر لکي ٿو تہ اهل علم مان جن وٽ دين جو صحيح علم آهي تن جي سينن ۾ هي قرآن نهايت واضح ۽ روشن آيتن جي شڪل ۾ موجود آهي ۽ انهيءَ جي هر ڳالهہ کي پنهنجي دل جي ئي ڳالهہ سمجهن ٿا. هي انهن لاءِ جاتل سجاتل ۽ موعود منتظر شيءِ آهي.

قرآن مجيد جي هڪ مفسر هن آيت جو هي مفهوم لکيو آهي تہ جڏهن خلوص پري عبادت ۽ عبديت جي اظهار سان سينو کلي وڃي ٿو ۽ قلب سليم قلب ٻڌجي وڃي ٿو تہ فطرت ۾ موجود حق ۽ صداقت جو اهو علم ظاهر ٿيڻ لڳي ٿو جيڪو هر معاملي ۾ قرآن مجيد سان هڪ جهڙائي رکي ٿو ۽ ڪنهن ٻہ معاملي ۾ قرآني علمن جي مخالفت ۽ ٽڪراءُ ۾ نہ ٿو اچي، انهيءَ ڪري جو انساني فطرت حقيقي خالق سان محبت جا جذبا انهيءَ سگهہ سان موجود آهن جو جڏهن سليم قلب جي اشارن تي انهن پاڪ جذبن جو دريا موج ۾ اچي ٿو تہ اتي قرآني علمن ۾ موجود نور ئي نور نظر اچي ٿو ۽ انسان فطرت ۾ موجود تقويٰ جو الهام قرآني علم تائين پهچ جو ذريعو ٻڌجي وڃي ٿو.

طريقت اسلامي شريعت جي خادم آهي:

طريقت اسلامي شريعت جي خادم آهي، اسلامي شريعت جي حڪمن تي هلڻ جو ذريعو آهي، جيڪو ماڻهو کو اسلامي فرض ڇڏي ڏي ۽ اهو آسمان تي اڏامندي نظر اچي تنهن ٻہ اهو اعتبار هڪڙو ٻہ لائق نہ آهي. ها

جيڪي معذور هجن تہ اهي معافيءَ لائق آهن پيروي لائق هرگز نہ آهن. حضور نبي ڪريم صلي الله عليه وسلم جن جي تعليم ۽ سنت ئي صحيح آهي دل جي صاحبن جي اهميت ٻہ انهيءَ ڪري آهي جو هو پاڻ ڪريم صلي الله عليه وسلم جن جا غلام آهن ۽ سندن تعليم تي دل ۽ جان سان فدا هوندا آهن.

نفس جون ڪارستانيون حضرت مجدد الف ثاني جي نظر ۾:

قرآن ۽ حديث کان علاوه وڏن بزرگن رباني عالمن پڻ جنهن شيءِ تي سڀ کان وڌيڪ زور ڏنو آهي. سو اها شيءِ آهي نفس جو سڌارو ۽ نفس جي تهذيب ڪرڻ دنيا ۾ موجود سڄو فساد نفس ئي برپا ڪيو آهي عام طور تي اسان جي روش اها آهي تہ ٻين کي برائيءَ ۽ فتني ۽ فساد جو ذريعو سمجهي سڄو ڏيان انهن جي براين بيان ڪرڻ ۾ ڏيون ٿا. حالانڪ جيڪڏهن اندر ۾ ٽهي هڻي پنهنجي نفس جو محاسبو ڪجي تہ معلوم ٿيندو تہ مٿن مائٽن، يارن دوستن ۾ ۽ سڄي پاڙي ۾ جيڪو فساد متل آهي جيڪا نااتفاقي، جهيڙا، هڪ ٻئي کان دوري، نفرت ۽ ڇڪتاڻ آهي سا نفسن جي خرابيءَ جي ڪري ئي آهي، اهڙيءَ ريت معاشرتي ، ڪاروباري، انتظامي ۽ سياسي شعبن ۾ جيڪي خرابيون ۽ فساد برپا لڳو پيو آهي سو سڀ ڪجهہ ماڻهن جي نفس جي ڪارستاني آهي، افسوس اهو آهي تہ هن دور ۾ نفس جي طاقت ۽ انهيءَ جي شرارتن جو ادراڪ نہ هجڻ ڪري رياست، معاشري ۽ گهريلو زندگي ۾ موجود فساد جي اصل ڪارڻ جي خاتمي لاءِ ڪو ڏيان نہ ٿا ڏيون. وڏن وڏن بزرگن سڳورن مان جن شخصيتن نفسي قوتن جي پرپور نشاندهي فرمائي آهي تن ۾ حضرت مجدد الف ثاني جو نانءُ نمايان آهي. انهيءَ سلسلي ۾ سندن ٻڌايل هي نڪتا گهڻا اهم آهن.

مترجم: محمد مسعود احمد مستقل سلسلو

اسلام جي بنيادي تعليمات

آزاد خيال فردن جي غور فڪر لاءِ

اسلام ۾ روحانيت:

انسان جي هستي جسم ۽ روح تي مشتمل آهي. صرف روح کي انسان نه ٿو چئي سگهجي، ۽ روح جي بغير جسم هڪ مئل جسم آهي جيڪو زمين تي نه بلڪ ان جي هيئان هوندو آهي. اسلام جسم ۽ روح ٻنهي جي ضرورتن جو اهتمام ڪري ٿو. ان جون تعليمات جسم جي تقاضن کي پوريون ڪنديون آهن ۽ اسان کي روحاني ترقي ڪرڻ جو طريقو سيکارينديون آهن. مثال جي طور تي، کاڌو جسم کي غذا پهچائيندو آهي ۽ الله جو مسلسل ذڪر روح جي غذا بڻجندو آهي.

اسلامي روحانيت جي اصولن جي مطابق روح جسم ۾ رهندي الله جو قرب حاصل ڪرڻ جي ڪوشش ڪندي آهي. اسلامي روحانيت جو مقصد روح ۽ باطن جي مڪمل تطهير ۽ تزڪيو ڪرڻ ۽ اعليٰ ترين منبع ۾ غوطو لڳائڻ جي ڪوشش ڪرڻو آهي. (ڪشف المحجوب) ڪنهن به طرح طالب کي اجازت ناهي ته اهو هن زندگي جي پابندين ۽ ان کان وابسطه فرضن کي ڇڏي ڏئي، جيسيتائين جسم کي موت نه اچي ويجي.

ٻين لفظن ۾ روحانيت جا متلاشي (سالڪ)... عارف، ولي، درويش، صوفي.... هن دنيا ۾ رهندا آهن پر دنيا کي پنهنجي اندر رهڻ ناهن ڏيندا. انهن جا مشهور اقوال ۽ تعليمات اسلامي روحانيت جا حقيقي عڪاس هوندا آهن. مثال جي طور تي اهي چوندا آهن "ٻيڙي کي پاڻي تي ته رهڻ ڏيو پر ٻيڙي ۾ پاڻي نه اچڻ ڏيو" ۽ "دل کي دنيا ۾ ته رهڻ ڏيو پر دنيا کي دل ۾ نه وسڻ ڏيو." پنهنجي زندگي ۾ اهي پنهنجين دلين کي دنياوي خواهشن کان خالي رکندا آهن ۽ اعليٰ ۽ برتر هستي جي "مظاهر الاهي" ۽ "حتمي صداقت" جو نور حاصل ڪرڻ جي لاءِ پاڻ پنهنجو جو تزڪيو ڪندا آهن.

اهي الله جي قربت جو اعليٰ مقام حاصل ڪندا آهن ۽ وجود ۽ زندگي جي حقيقي ذائقي کان لطف اندوز ٿيندا آهن.

اسلامي روحانيت، طالبين (سالڪين) کي اجازت ناهي ڏيندي ته اهي دنياوي ذمه دارين کان پوئتي هٽن، چاهي اهي الله جي رضا ۽ قرب حاصل ڪري چڪا هجن. انهن کي صرف هن دنيا کي پنهنجي دل کان ڪڍڻو هوندو آهي ۽ ماڻهن جي درميان رهندي ۽ هن زندگي جي سڀني فرضن کي انجام ڏيندي الله جي ياد کي پنهنجي دلين ۾ وسائڻ هوندو آهي. اسلام، روحاني زندگي کي نئين معني ڏئي ٿو، جنهن کان دنيا پهريان واقف نه هئي.

جيڪڏهن اوهان پنهنجو پاڻ کي دنيا کان الڳ ڪندي ڪنهن غار ....يا.... جبل جي چوٽي تي رهڻ جو فيصلو ڪندا آهيو پر رب کان غافل آهيو ته اسلام جي مطابق اوهان روحاني زندگي نڪا گذاريو ۽ نه ئي روحانيت حاصل ڪري سگهندو. ٻئي طرف جيڪڏهن اوهان معاشري ۾ رهو ٿا، پنهنجي دنياوي ذمه دارين جو خيال رکو ٿا، ٻين جي لاءِ پنهنجي فرضن کي ادا ڪريو ٿا، ۽ الله کان غافل ۽ بي پرواهه به نه آهيو. اگرچه اوهان جسماني طور تي دنيا کان الڳ نه آهيو، پر اوهان هڪ روحاني زندگي گذاري رهيا آهيو ته روحانيت حاصل ڪري سگهو ٿا.

ان کان سواءِ خانقاهي زندگي جو مفهوم جيڪو اسلام پيش ڪري ٿو انساني فطرت جي لاءِ انتهائي مناسب، عملي، موافق، ۽ موزون آهي. پنهنجي پيروڪارن کي مادي دنيا کان الڳ نه ڪندي اسلام انهن کي ياد ڏياري ٿو ۽ هن ڳالهه جو يقين ڏياري ٿو ته دنيا انسانن جي لاءِ ٻڌائي وئي آهي ۽ انسان هن دنيا جي لاءِ نه بلڪ الله جي لاءِ ٻڌايا ويا آهن. انهن کي دنيا ۽ ان جي نعمتن کي اسلام جي مطابق استعمال ڪرڻ گهرجي ۽ روحانيت جي حصول جي لاءِ ڪم ڪرڻ گهرجي. اسلام پنهنجي پيروڪارن کي ڪنهن به وجهه سان فطري خواهشن ۽ ضرورتن کي مڪمل طور تي ختم ڪرڻ جي اجازت نه ٿو ڏئي.

خلاصو هي آهي تہ انسان حيواني ضرورتن ۽ روحاني خصوصيتن ۾نهي جو مجسمو آهي. اسلام روحاني ترقي جي لاءِ اسان جي ضرورتن ۽ جبلتن کي مڪمل طور تي زير ڪرڻ جي حمايت نہ ٿو ڪري.

هڪ سچو مسلمان ڪٿان توانائي حاصل ڪري ٿو؟

هڪ شخص جي لاءِ هي انتهائي مشڪل آهي تہ اهو پوري طرح تقوي ۽ پرهيزگاري جي زندگي گزاري. هر نقصان ده عمل کان محفوظ رهي ۽ عظيم روحاني ارتقاءِ حاصل ڪري. بالفظ پاڻي ۾ ترڻ ۽ آلو نہ ٽيڻ. باهہ سان کيڏڻ ۽ نہ سڙڻ هڪ طرف هن دنياوي آلائش ۽ گندگي مان گذري وڃڻ ۽ ٻئي طرف پاڪ ۽ صاف نڪري اچڻ وڏو مشڪل ڪم آهي. دنياوي خواهشن کان دور رهڻ جي لاءِ انتهائي حوصلو ۽ توانائي. ان تي ثابت قدم رهڻ جي لاءِ صبر و استقلال. پرعزم ارادي سان تحمل ۽ تقويٰ کي برقرار رکڻ جي لاءِ تمام گهڻي محنت درڪار هوندي آهي. هن چيلنج ۽ روحاني ترقي جو صلو ايترو نتيجو خيز ۽ اطمينان بخش آهي ۽ خدائي قوت جو حصول ايترو مشڪل آهي جو انسان کي هر اهو ڪم ڪرڻ گهرجي جيڪو ان جي حصول جي لاءِ ضروري آهي.

صاحب ايمان مسلمان پنهنجي دل جي ڏاڪڻ سان گڏ الله کي ياد ڪندا آهن ۽ پياري نبي حضرت محمد ﷺ جي هر عمل جي اتباع ڪرڻ جي ڪوشش ڪندا آهن. اهي پنهنجي زندگي کي الله جي مرضي جي مطابق بسر ڪندا آهن ۽ نبي ڪريم ﷺ جي پيش ڪيل اسوه جي مسلسل تقليد ڪندي پنهنجي ڪردار ۽ عمل جي تعمير ڪندا آهن. اگرچہ اهي ماڻهن جي درميان رهندا آهن. پر اهي هميشہ پنهنجي دلين ۽ ذهن ۾ گهرائي سان الله ۽ ان جي رسول ﷺ جي بارگاهہ ۾ موجود رهندا آهن. اهي هن روحاني قربت سان بي مثال قوت ۽ دائمي سڪون ۽ خوشي جي حقيقي ڪيفيت سان سرشار ٿيندا آهن. جنهن جو احساس صرف اهي ئي ماڻهو ڪري سگهن ٿا جيڪي ان حال مان گذرندا آهن ۽ جنهن کي لفظن ۾ بيان نہ ٿو ڪري سگهجي.

مومن مسلمان روحاني طور تي رب جي قربت ۾ رهي ڪري ۽ جسماني طور تي ماڻهن جي درميان رهي روحاني لطف ۽ انبساط حاصل ڪندا آهن. اهي پنهنجو پاڻ تي ٽيڻ ڏک ۽ ظلم و زيادتي کان متاثر ناهن ٿيندا. اهي توانائي سان ڀريل هوندا آهن ۽ هن روحاني مقام ۽ حالت کي برقرار رکڻ ۽ پنهنجي مالڪ سان بندگي جو مضبوط رشتو قائم ڪرڻ جي لاءِ جيڪو بہ ضروري آهي ان کي ڪرڻ جي لاءِ هميشہ تيار رهندا آهن. اهي پنهنجي خواهشن کي قربان ڪري ڇڏيندا آهن ۽ ڪنهن اهڙي دنياوي ۽ مادي شيءِ جي خواهش ناهن ڪندا جيڪي ان حالت تي اثر انداز ٿي سگهي. اهي هر فرض ان جي وقت تي ادا ڪندا آهن ۽ اهڙو ڪجهہ بہ ناهن ڪندا جنهن سان الله جي ناراضگي حاصل ٿئي. ۽ نہ ئي اهي ڪهڙي بہ طرح ان جي نا فرماني جو ارتڪاب ڪندا آهن. اهي ڪڏهن راہ راست کان ناهن هٽندا ۽ نہ ڪڏهن منافقانہ رويو اپنائيندا آهن. سڀ کان اهم ڳالهہ هي جو اهي تواضع ۽ عاجزي جي سبب پنهنجي روحانيت جي بلند مقام کي بہ ڪڏهن ظاهر ناهن ڪندا.

صحيح معني ۾ قرآن و سنت تي عمل ڪندي اهي ثابت ڪري ڇڏيندا آهن تہ انهن اهو مقصد حاصل ڪري ڇڏيو آهي جنهن جي لاءِ انهن جي تخليق ڪئي وئي هئي. جيئن تہ اهي عبادت جي وسيع مفهوم جي هڪ زنده مثال بڻجي ويندا آهن. اهڙي پاڪيزه حالت ۾ صرف اهي ئي ماڻهو آهن جيڪي زمين تي "حقيقي زندگي" گزاري رهيا هوندا آهن. جڏهن تہ ٻيا "صرف زنده" رهندا آهن.

براه ڪرم نوٽ فرمايو تہ مٿي مون صرف انهن مومنن (ايمان وارن) جي باري ۾ ڳالهہ ڪئي آهي جيڪي اسلام ۾ عبادت جي وسيع مفهوم کي صحيح معني ۾ سمجهندا آهن ۽ انهن کي پنهنجي زندگي ۾ نافذ ڪندا آهن. مان اسلام جي اولياءِ الله جي ڳالهہ نہ ڪري رهيو آهيان. جن جو مقام ۽ مرتبو انتهائي بلند آهي. جئين معرفت الاهي ۾ انهن جا مقامات قرب الهي ۾ انهن جا درجات. انهن جون روحاني بلنديون ۽ ڪاميابيون. سعادت منديون ۽ انعام آهن ۽ جيڪي حقيقي وارثين

انبياءِ ۽ رسل جي زمري ۾ ايندا آهن. يقينا انهن جا فرض ۽ ذمہ داريون، مجاهدا ۽ رياضتون بہ وڌيڪ آهن.

(اسلام ۾ لازمي اعمال... (فرائض ۽ واجبات)

هاڻي اسان اسلام ۾ عبادت جو وسيع مفهوم سمجهيو. اهو هي تہ مسلمانن کي الله ۽ ان جي ٻانهن جا فرض ادا ڪرڻا آهن. تنهنڪري، هاڻي اسان کي هي ڄاڻڻ جي ضرورت آهي تہ انهن ٻن زمرن جي تحت اهي فرائض ۽ واجبات ڇا آهن. انهن جي تفصيلي بحث جي هڪي ضرورت نہ آهي پر عبادتن جي باري ۾ هيٺ ڏنل عمومي جائزو اسلام ۽ مسلمانن جي تعلق سان سمجهہ ۾ وسعت پيدا ڪندو.

ابتدائي طور تي اسلام قبول ڪرڻ تي مسلمان زباني اعلان ۽ اقرار ڪندا آهن ۽ دل سان تسليم ڪندا آهن تہ "الله کان سواءِ ڪو معبود نہ آهي، حضرت محمد ﷺ الله جا رسول آهن." هن اعلان و اقرار جي ذريعي اهي رب تعالي سان واعدو ڪندا آهن. اهي تسليم ڪندا آهن تہ الله ان جو پروردگار، مالڪ ۽ آقا آهي.... يعني توحيد جو مڪمل تصور.... (الله جي وحدانيت)، حضرت محمد ﷺ بحيثيت نبي خاتم النبيين (يعني الله جو ڪو ٻيون نبي پاڻ ﷺ کان پوءِ نہ ايندو.) ۽ آخري رسول آهن، ۽ قرآن مجيد الله جو آخري ڪلام آهي. هن معاهدي جي ذريعي مسلمان پنهنجي مرضي کي مڪمل طور تي الله جي مرضي جي تابع ڪري ڇڏيندا آهن، ۽ هن ڳالهہ جي ضمانت ڏيندا آهن تہ اهي ان جي نافرماني نہ ڪندا ۽ نہ ئي پنهنجي خيالن کي مذهبي معاملن ۾ داخل ڪندا ۽ ان جي احڪامن جا تابع فرمان ٿيندا.

جيڪڏهن ڪو مسلمان مڪمل طور تي پاڻ سپردگي (سر تسليم خم) نہ ڪري تہ پوءِ اهو مڪمل طور تي اسلام ۾ داخل ناهي ٿيو. جيڪڏهن اهڙي ڳالهہ آهي تہ پوءِ ان کي ڇا سمجهيو وڃي؟ ان جي ڪير شناخت ڪري ۽ ان کي ڇا ڇيو وڃي، اڌ اندر اڌ ٻاهر، مٿو اندر جسم ٻاهر، در پرده اسلام ۾ داخل ٿيڻ، پاڻ کي ....يا.... ٻين کي بيوقوف بڻائڻ، الله کي فريب ڏيڻ جي ڪوشش ڪرڻ؟ ...يا.... صرف منافقانہ طور تي اسلام ۾ داخل ٿيڻ. هن حوالي سان الله قرآن مجيد ۾ مطالبو ڪري ٿو....

يٰٓاَيُّهَا الَّذِيْنَ اٰمَنُوا ادْخُلُوْا فِي السِّلْمِ كَاۤفَّةً ۪ وَّلَا تَتَّبِعُوْا خُطُوٰتِ الشَّيْطٰنِ ؕ اِنَّهٗ لَكُمْ عَدُوٌّ مُّبِيْنٌ (قرآن مجيد،2:208)

اي ايمان وارو! داخل ٿيو اسلام ۾ پورا پورا، ۽ نہ پيروي ڪيو شيطان جي قدمن جي، بيشڪ اهو توهان جو ڪليل دشمن آهي.

"اسلام ۾ پورا پورا داخل ٿيو" جي تعلق سان هي ٻڌائيندو هلان تہ اسلام ۾ داخل ٿيڻ الله تعالي سان هڪ قسم جو معاهدو ڪرڻ آهي. ڪنهن بہ معاهدي تي محض "اشارتًا دستخط" ڪري ڇڏڻ ڪافي نہ آهي، مڪمل دستخط ظاهر ٿيڻ گهرجي تہ جيئن اهو ضابطي جي مطابق ۽ قابل نفاذ هجي. پنهنجي مرضي سان ڪنهن معاهدي تي دستخط جو مطلب آهي تہ ان جي پابندي ڪئي وڃي ۽ ان جي ڪنهن بہ خلاف ورزي تي قانوني ڪارائي ڪئي وڃي. البتہ بعض معمولي غلطيون معاف ڪري سگهجن ٿيون. ڪنهن معاهدي کي مڪمل طور تي نظر انداز ڪرڻ ان کي ڪالعدم قرار ڏيڻ آهي ۽ قصور وار فريق جي طرف کان ڪنهن قسم جو ڏنڊ ونڊ جي دعوي نٿي ڪري سگهجي.

ويجهڑائيءَ ۾ مون کي "باعمل" ۽ "بي عمل" جهڙين اصطلاحن کي منهن ڏيڻو پيو، جيڪي هي ٻڌائڻ جي لاءِ استعمال ڪيون ويندیون آهن تہ هڪ شخص ڪيترو مذهبي آهي. ڪجهہ مسلمانن کي ايسيتائين چوندي بہ ٻڌو ۽ ڏٺو ويو آهي تہ "اسان بي عمل مسلمان آهيون؟"...يا.... "ڇا توهان بي عمل مسلمان آهيو؟"....يا..... "ڇا توهان مسلمان نہ آهيو" ....يا... "ڇا توهان ايترا باعمل مسلمان نہ آهيو؟" ايئن ئي "مان هن قسم جو مسلمان نہ آهيان"...يا... "اوه هو!.....اوهان هن قسم جا مسلمان آهيو" اهڙا ريمارڪس عام ٿي ويا آهن. انهن جا جواب ڪجهہ بہ هجن، پر جملا بي شرمي، دليري ۽ فخر سان چيا ويندا آهن.

مان واضح طور تي هي ٻڌائيندو هلان تہ اسلامي لحاظ سان اهڙين ڪي بہ اصطلاحون موجود نہ آهن جيئن، "غير عملي مسلمان" ....يا... "هيترو هوترو غير عملي مسلمان". فرد يا تہ مسلمان هوندو ....يا... نہ، درميان ۾ ڪجهہ نہ آهي. اسلام ۾ بالاراده خلاف ورزي ڪرڻ وارن جي لاءِ ٻيون اصطلاحون آهن، جيئن فاجر

(گناهگار) فاسق (قانون شڪن، مخالف، خطاڪار)، منافق (فريبي، مڪار) ۽ مرتد (غدار). الله پاڻ قرآن مجيد ۾ ماڻهن جي درجه بندي ڪئي ۽ فرمايو:

وَ مِنَ النَّاسِ مَنْ يَّقُوْلُ اٰمَنَّا بِاللّٰهِ وَ بِالْيَوْمِ الْاٰخِرِ وَ مَا هُمْ بِمُؤْمِنِيْنَ (8) يُخٰدِعُوْنَ اللّٰهَ وَ الَّذِيْنَ اٰمَنُوْا ۚ وَ مَا يَخْدَعُوْنَ اِلَّاۤ اَنْفُسَهُمْ وَ مَا يَشْعُرُوْنَ (9) فِيْ قُلُوْبِهِمْ مَّرَضٌ ۙ فَزَادَهُمُ اللّٰهُ مَرَضًا ۚ وَ لَهُمْ عَذَابٌ اَلِيْمٌ ۢ بِمَا كَانُوْا يَكْذِبُوْنَ (10) (قرآن مجيد، 2:8-10)

۽ ماڻهن مان ڪو چوي ٿو ته "مڃي چڪا اسان الله کي ۽ آخرت جي ڏينهن کي"، حالانڪ نه آهن اهي مڃڻ وارن مان. ڏوکو ڏيڻ چاهين ٿا الله کي ۽ مسلمانن کي. ۽ نٿا دوکو ڏين پر پنهنجو پاڻ کي، ۽ محسوس نه ٿا ڪن. انهن جي دلين ۾ بيماري آهي، ته وڌائي ڇڏيو انهن کي الله بيماري ۾، ۽ انهن جي لاءِ عذاب آهي ڏک وارو، ته اهي ڪوڙ ڳالهائيندا هئا.

ايمان وارا ٿيڻ جي لاءِ هيٺ ڏنل بنيادي مضمون کي بالاراده ۽ بالقصد اعلان ۽ اقرار ڪرڻ سان ماڻهو اسلام ۾ داخل ٿي ويندو آهي ۽ پوءِ مسلمان ...يا... مومن چورائيندو آهي.

"مون ايمان آندو الله تي، ان جي فرشتن تي، ان جي ڪتابن تي، ان جي نبين تي، (۽ هن حقيقت جو به) خير و شر ٻئي الله جي طرف کان آهن ۽ مرڻ کان پوءِ ٻيهر زنده (حشر و نشر) ٿيڻ تي."

(ا) مون باب.....4 ۾، الله جي متعلق تفصيل سان ڳالهه ڪئي آهي.

(ب) فرشتا الله جي مخلوق آهن، جيڪي نور (روشني) مان پيدا ڪيا ويا آهن ۽ انهن وٽ نفس نه آهي. اهي نه ته الله جي نافرماني ڪندا آهن ۽ نه ئي الله جي اطاعت کان منهن موڙيندا آهن (جيڪو انهن جي تخليق جون مقصد آهي) الله جي سلطنت و مملڪت ۾ انهن جا مقصد طي شده آهن ۽ اهي انهيءَ جي مطابق ڪم ڪندا آهن. انهن جي غذا الله جو ذڪر آهي، اهي ٻار نه ٿا ڄڻين. مسلمانن جي لاءِ ضروري آهي ته اهي ان جي وجود تي ايمان رکن. اهم ترين ۽ بلند مرتبت فرشتا حضرت جبرئيل عَليه السَلام، حضرت ميڪائيل عَليه السَلام، حضرت عزرائيل عَليه السَلام ۽ حضرت اسرافيل عَليه السَلام آهن.

(ج) الله جي ڪتاب تي ايمان رکڻ جو مطلب هي آهي ته مسلمان هن ڳالهه تي يقين رکن ته تورات، زبور، انجيل ۽ ٻيا متفرق صحيفا ۽ قرآن مجيد کي الله پنهنجي نبيين تي نازل فرمايو آهي، انسانن انهن کي نه لکيو. اسلام جي مطابق، تورات زبور ۽ انجيل ۾ تحريف ٿي چڪي آهي، تنهنڪري هاڻي اهي پنهنجي اصل شڪل ۾ موجود نه آهن ۽ قانونًا صحيح ناهن ۽ منسوخ ٿي چڪا آهن. هاڻي صرف قرآن باقي آهي جيڪو الله جي طرف کان هدايت آهي ۽ اچڻ واري هر وقت جي لاءِ قانونًا درست ۽ معتبر آهي.

(د) الله جي نبيين تي ايمان رکڻ جو مطلب هي آهي ته انهن سڀني کي الله جي منتخب ۽ پسنديده انسانن ۽ بانهن جي طور تي تسليم ڪيو وڃي جيڪي انسانيت جي هدايت ۽ رهنمائي جي لاءِ موڪليا ويا هئا. اسلام جي مطابق مسلمان، انهن مان ڪنهن هڪ جو به منڪر نه ٿو ٿي سگهي. انهن کي حضرت آدم عَليه السَلام کان وٺي ڪري حضرت عيسي عَليه السَلام ۽ باليقين خاتم النبيين حضرت محمد ﷺ تي ايمان رکڻو پوندو ۽ انهن جي تعظيم و تڪريم ڪرڻي پوندي. مسلمانن کي گهرجي ته جڏهن به انهن جا نالا ذڪر ڪن ....يا.... لکن ته مناسب آداب (درود و سلام) پيش ڪن ته جيئن پنهنجي دلين ۾ انهن جي لاءِ انتهائي ادب و احترام پيدا ٿئي ۽ محبت جو اظهار ٿئي.

(ه) هي مڃڻ ته خير و شر الله جي طرف کان آهي. ان جو مطلب هي آهي ته اهو طاقتور، قادر مطلق ۽ عليم و خبير (سڀ ڪجهه ڄاڻڻ وارو) آهي. ان کان سواءِ ڪو ٻيو اسان جي لاءِ خير و ڀلائي نه ٿو آڻي ۽ ان کان سواءِ ڪو ٻيو اسان تي آفت ۽ مصيبت نه ٿو وجهي سگهي. جڏهن ڀلائي اسان تي ايندي آهي ته هي ان جي مهرباني، فضل و ڪرم ۽ رضا جي باعث هوندي آهي. جڏهن اسان کنهن آفت ۽ مصيبت کان لاچار ٿيندا آهيون ۽ کنهن تڪليف کي منهن ڏيندا آهيون ته اگرچه هي به ان جي طرف کان هوندي آهي پر هي اسان جي غلطين، برا اعمال، بد اخلاقين، جرائم ۽ گناهن جي باعث هوندي آهي جنهن جي قيمت اسان کي ادا ڪرڻي هوندي آهي. هڪ لحاظ سان هتي هن زندگي ۾ گناهن جي تڪليف ۽ سزا ملي

وڃڻ بهتر آهي. ڇو ته هن زندگي جون سزائون ۽ تڪليفون محض عارضي آهن، جڏهن ته آخرت جون سزائون دردناڪ عذاب ۽ ڏک، ابدي (هميشہ رهڻ وارا) آهن.

هي ايمان ته سڀ خير ۽ شر الله جي طرف کان آهن، جو مطلب هي ناهي ته الله بغير ڪنهن انصاف جي پهريان ئي فيصلو ڪري ڇڏيو آهي ته ڪجهن کي ڏک ۽ تڪليف سان لاچار ڪري ۽ ڪجهه کي خوشيون سان مالامال ڪري ڇڏي بلڪ هي اسان جي لاءِ ابتلاءِ ۽ آزمائش آهي. الله عادل ۽ انصاف ڪندڙ آهي ۽ ڪڏهن ڪنهن تي ڪو ظلم نه ٿو ڪري.

(و) موت کان پوءِ ٻيهر زنده ٿيڻ تي ايمان رکڻ جو مطلب هي آهي ته اسان هن دنياوي زندگي ۾ مرڻ کان پوءِ قيامت جي ڏينهن ٻيهر زنده ٿينداسين ته حساب ڪتاب ۽ جزا ۽ سزا جي لاءِ حشر جي ميدان ۾ جمع ٿيون. ۽ لامحاله مرڻ کان پوءِ ٻيهر زنده ٿيڻ بغير جزا ۽ سزا، جواب دهي ۽ احتساب جو تصور ئي ممڪن نه آهي. جيئن ته قيامت جي ڏينهن تي ايمان رکڻ اسلام ۾ مرڪزي حيثيت جو حامل آهي. احتساب جو معاملو، سزا جو خوف ۽ ثواب جي اميد، هي سڀ هن زندگي ۾ الله جي احڪامن تي عمل ڪرڻ جي ترغيب ڏيندا آهن. قيامت جي ڏينهن ۽ ان ۾ ٿيڻ واري هر شيءِ تي ايمان رکڻ انسان جي روپي ۾ بي مثال ۽ قابل قدر تبديليون آڻي ٿو. (وڌيڪ تفصيل جي لاءِ اڳيون باب ملاحظہ ڪريو.)

ڪڏهن ڪڏهن اسان پنهنجي عزيز و اقارب، دوست و احباب ۽ ساڻين وغيره جو لاشون ڏسندا آهيون ۽ ڪنهن نه ڪنهن طريقي سان جڏهن انهن لاشن کي ان جي مقام تي پهچايو ويندو آهي ته يقينا هي سمجهڻ ۽ يقين ڪرڻ مشڪل هوندو آهي ته هڪ مرده جسم کي ايتري عرصي تائين دفن ڪرڻ کان پوءِ ۽ ان جي مٽي، راک ۽ زميني مٽي ۾ ملي وڃڻ کان پوءِ ڇا ان کي ٻيهر زنده ڪري سگهجي ٿو؟ هي يقين ڪرڻ آسان آهي ته موت هڪ مستقل حقيقت آهي ۽ هاڻي ٻيهر اٿڻو نه آهي، پر ڇاهي يقين ڪيترو ئي مشڪل هجي، حقيقت هي آهي ته هي موت عارضي آهي، جيئن زمين تي اسان جي زندگي.

الله قرآن مجيد ۾ واضح طور تي فرمائي ٿو ته:

كُلُّ نَفْسٍ ذَآئِقَةُ الْمَوْتِ (قرآن مجيد،3:185)

هر هڪ کي چکڻو آهي موت جو ذائقو..

هن آيت ڪريمہ ۾ موت جو صرف "ذائقي چکڻ جو" ذڪر ڪيو ويو آهي ۽ ان جو صرف "ذائقو چکڻ" ان کي مستقل ۽ دائمي نه ٿو ٻڌائي. الله جي لاءِ ٻيهر زندگي ڏيڻ ڏرو به مشڪل نه آهي، جيئن ته ان پهرين پيري زندگي ڏني هئي، اهو ٻيو پيرو به زندگي ڏئي سگهي ٿو ۽ ڏيندو. اهو اعتقاد جو معاملو آهي. جيڪڏهن اهو عمل آساني سان سمجهہ ۾ اچڻ وارو هجي ته ان تي يقين ڪرڻ به آسان ٿي وڃي ۽ پوءِ ان تي ايمان رکڻ جو ڪو ثواب به نه هجي ها.

ايمان جو اعلان و اظهار، جيئن مٿي بيان ڪيو ويو هڪ فرد کي اسلام جي دائري ۾ داخل ڪري ڇڏي ٿو. ان کان پوءِ سيني عبادتن جو عمل شروع ٿي وڃي ٿو. حقن ۽ فرضن جو سڄو ڪم ڪاج، اهو انسان ۽ الله جي درميان معاهدو، فوري طور تي موثر ۽ نافذ العمل ٿي وڃي ٿو الله جي عائد ڪيل فرضن ۾ هڪ بالغ مسلمان جو اولين ۽ سڀ کان مقدم فريضو روزانہ جي نماز ادا ڪرڻ آهي. (يعني نمازون روزانو پنج وقت ادا ڪيون ويندیون آهن). ٻيو (رمضان جي مهيني پوري ڏينهن جو) روزو رکڻ آهي. ٽيون زڪات (فرض صدقو) ڏيڻ. ۽ چوٿون حج جي ادائگي آهي. هي اسلام جا پنج ٿنڀ چورائيندا آهن جن مان....

(پهريون).....شهادت، يعني ايمان جو اعلان و اقرار آهي.

(ٻيون).....نماز ڏينهن ۾ پنج ٻيرا مقرر وقت ۾ ادا ڪئي وڃي. اهو هر بالغ مسلمان جو فرض آهي، جيسيتائين اهو سمجهدار رهي (يعني چريو ۽ مستقل بيهوشي ۾ نه هجي، وغيره) ڇوڪرن ۽ ڇوڪرين ۾ بلوغت مختلف عمرن ۾ شروع ٿيندي آهي. (ڇوڪرن کي 12 سالن جي عمر کان ۽ ڇوڪرين کي تقريبا 9 سالن جي عمر کان نماز پڙهڻ شروع ڪري ڇڏڻ گهرجي) جيترو جلدي ممڪن هجي ادا ڪئي وڃي. هر نماز پنهنجي وقت تي ادا ڪرڻ ضروري آهي. فجر جي نماز سج اپرڻ کان پهريان آهي. ظهر جي نماز ٻيڇهري جي وقت آهي. عصر جي نماز سج لهڻ کان تقريبا ڏيڍ ٻه ڪلاڪ پهريان آهي. مغرب جي نماز سج لهڻ کان فورا بعد آهي. ۽ پنجين ۽ آخري فرض عشاءِ آهي جيڪا سج لهڻ جي تقريبا ٻه ڪلاڪ پوءِ رات ۾ ادا ڪئي ويندي آهي.

محمد موسيٰ پٹو
عنايت الله

مستقل سلسلو

اسان جاکجھ اهم معاملات

احاديث نبوي جي روشني ۾

دنيا ۽ آخرت جي پلائين واراعمل:

فرمايائون: ڇا توهان کي دين جو بنياد نہ ٻڌايان، جنهن سان توهان کي دنيا ۽ آخرت جي پلايون نصيب ٿين؟

(۱) ذڪر ڪرڻ وارن جي محفل ۾ شرڪت ڪندا رهو.

(۲) جڏهن اڪيلا هجو تہ جيترو ٿي سگهي، زبان سان الله جو ذڪر ڪندا رهو.

(۳) ٻين سان الله جي خاطر محبت ڪريو ۽ الله جي خاطر دشمني اختيار ڪريو.

اَي ابو ذرين، ڇا توکي معلوم آهي تہ جڏهن ڪو مسلمان پنهنجي مسلمان ڀاءُ سان ملڻ جي ارادي سان گهران نڪرندو آهي تہ ڇا ٿيندو آهي؟ ان جي پويان ستر هزار فرشتا ان جي مغفرت جي دعا ڪندا آهن، ۽ چوندا آهن تہ اَي پروردگار، هي شخص تنهنجي رضا جي خاطر ملاقات لاءِ نڪتو آهي، ان تي پنهنجي رحمت نازل فرماءِ، پوءِ جيڪڏهن توهان کان ٿي سگهي تہ پنهنجي مسلمان ڀاءُ سان ملاقات ڪرڻ لاءِ وڃو. (شعب الايمان، ۶ / ۴۹۲)

هن حديث شريف ۾ تن ڳالهين کي دين جو بنياد قرار ڏنو ويو آهي، يعني جن سان دين جي حقيقت، دين جي حلاوت ۽ دين تي هلڻ جي صلاحيت حاصل ٿيندي آهي، انهن ۾ پهريون نمبر اهل ذڪر جي مجلس ۾ شموليت آهي. اهل ذڪر جي مجلس ۾ شامل ٿيڻ سان ذڪر جي عادت مضبوط ٿيڻ لڳي ٿي، ۽ ان سان هڪ ٻئي جي دلين ۾ موجود ذڪر جي نور

جي منتقلي شروع ٿئي ٿي، جنهن سان ذڪر جي مجلس ۾ شامل نون ماڻهن کي بہ حصو ملي ٿو ۽ هو پنهنجي ايماني حالت ۾ بهتري محسوس ڪن ٿا. اهل ذڪر جي مجلس ۾ شموليت جو هڪ ٻيو فائدو هي آهي تہ فرشتا اهڙي مجلس کي ويڙهي ويندا آهن، جنهن سان ذڪر ۾ شامل ماڻهن جون حالتون بهتر ٿيڻ لڳن ٿيون. اهل ذڪر جي مجلس ۾ شموليت سان هڪ فائدو هي بہ آهي تہ نفس جي قوتن ۽ مادیت پرستي جي ماحول جي اثرات جو سحر ٽُٽڻ لڳي ٿو. اهي ڪيترا وڏا فائدا آهن جيڪي اهل ذڪر جي مجلس ۾ شموليت سان حاصل ٿين ٿا.

پر بدقسمتي سان اسان هن ڪم کي ڪا اهميت ڏيڻ لاءِ تيار نٿا هجون، جنهن سبب اسان جي ايمان ۽ يقين جو بنياد ڪمزور ٿي رهيو آهي. ٻيو اڪيلي ۾ ذڪر ڪرڻ آهي. مجلس ۾ جيڪو ذڪر جو عمل شروع ٿئي ٿو تہ تنهائي ۾ ذڪر ۾ ترقي ٿيڻ لڳي ٿي، اڪيلي ۾ ذڪر سان دل جي مسلسل صفائي ٿيڻ لڳي ٿي، يعني دل تي مادیت پرستي ۽ نفس پرستي جو جيڪو زنگ پوي ٿو، اهو صاف ٿيڻ لڳي ٿو ۽ دل رفتہ رفتہ متوجہ الي الله ٿيڻ لڳي ٿي. روزانہ اڪيلي ۾ ذڪر کي وقت ڏيڻ سان شخصيت ۾ ذڪر جا انوار حاصل ٿين ٿا، اهي انوار رفتہ رفتہ شخصيت کي پاڪيزه ڪن ٿا.

هي تجربو ۽ مشاهدو آهي تہ ذڪر ڪندڙ ماڻهن جي سيرت ۽ ڪردار ۾ پڻ پاڪيزگي اچڻ لڳي ٿي، اهي ٻين جو استحصال ڪرڻ کان محفوظ رهندا آهن. مسلمان ڀاءُ سان فقط الله جي خاطر ملاقات ڪرڻ کي بہ دين جي بنياد ۾ شمار ڪيو ويو آهي، ان جو سبب اهو آهي تہ ان سان هڪ ٻئي جي ايمان کي پختگي ملندي آهي، ٻيو اهو آهي تہ فقط الله جي خاطر ملاقات غيرمعمولي اثرات رکي ٿي، جنهن سان بي نفسي پيدا ٿيڻ لڳي ٿي.

هن حديث شريف ۾ جيڪي ٽي شيون بيان ڪيون ويون آهن، سي موجوده دور ۾ موجود آهن، جنهن ڪري مزاج جي اسلامي بنيادن تي تشڪيل جو عمل بُري طرح متاثر ٿي رهيو آهي ۽ مادیت جي هوا ماڻهن کي

ڪڪن جيان اڏاري رهي آهي، ۽ عبرت و موعظت جي صلاحيت ٻُري طرح متاثر ٿي وئي آهي. جڏهن ته مذڪوره شين جو خاص اهتمام رکڻ وارن ماڻهن سان الله جو خاص فضل هوندو آهي ته اهي ايماني اعتبار سان ارتقا جي راه تي گامزن ٿي ويندا آهن. ۽ ذهني طور تي پڻ پختي ۽ مستحڪم حالت ۾ هوندا آهن ۽ مادیت جون لهرون انهن کي متاثر ڪرڻ ۾ ڪامياب نٿيون ٿين.

حقيقت هي آهي ته موجوده دور ۾ ذڪر ڪندڙن جي مجلسن ۾ شرڪت نه ڪرڻ ۽ روزاني زندگيءَ ۾ ذڪر لاءِ مناسب وقت نه ڪيڻ وارا ماڻهو نفساني خواهشن ۽ مادییت جي طوفاني لهرن ۾ ڦاسي ويندا ۽ پنهنجو ذهني ۽ مزاجي توازن برقرار رکڻ ۾ ناڪام ٿيندا. اهي نفسياتي مسئلن ۾ مبتلا ٿي سگهن ٿا. ان حقيقت کي سمجهڻ ضروري آهي ته ذڪر نور آهي، جنهن سان نوراني عمل پيدا ٿين ٿا. جڏهن ته ذڪر کان محروم رهڻ حالتِ ظلمات يعني اونداهين جي صورت آهي. اونداهين ۾ رهندڙ ماڻهن جون دليون ۽ سندن ساري شخصيت اونداهين جي اثر هيٺ هونديون آهن. صرف ظاهري ديندار ي سان انهن اثرن کان بچڻ مشڪل آهي. ان لاءِ ذڪر ڪندڙن جي مجلسن ۾ شرڪت ڪرڻ ۽ پنهنجي طرفان ڪجهه وقت ذڪر ۾ صرف ڪرڻ ضروري آهي.

موجوده دور ۾ مادییت جي اثرات هر طرف پکڙيل آهن ۽ اهي اثرات ماڻهن کي هر وقت پنهنجي لپيٽ ۾ وٺي رهيا آهن. انهن اثرن کان بچڻ جو واحد طريقو اهو آهي، جنهن جو ذڪر حديث شريف ۾ ڪيو ويو آهي. هن حديث شريف ۾ انهن ماڻهن جي غلط فهمي دور ٿئي ٿي، جيڪي اجتماعي ذڪر ۽ اجتماعي مجلسن کي بدعت سمجهن ٿا.

چئن خاصيتن سان ساريون پلائيون حاصل:

ارشاد فرمايائون: چار شيون اهڙيون آهن جيڪي ڪنهن شخص کي ملي وڃن، ته ان کي دنيا ۽ آخرت جون ساريون پلائيون ملي وڃن ٿيون: (1)

شڪر گذار دل (2) ذڪر ڪندڙ زبان (3) جسم جيڪو مصيبتن تي صبر ڪندڙ هجي (4) اهڙي عورت جيڪا پنهنجي جان ۽ مڙس جي مال ۾ خيانت نه ڪري. (مشڪواة 3273)

اهي خوش نصيب ماڻهن جون خاصيتون آهن. اسان روزاني زندگيءَ ۾ الله جون گهڻيون نعمتون حاصل ڪندا آهيون. جيڪڏهن هر نعمت جو شڪر ادا ڪريون، زبان سان ۽ عمل سان، ته دل الله جي نعمتن جي شڪراني سان پرجي ويندي. زبان سان ته شڪر ڪرڻ واضح آهي، پر عمل سان شڪر ادا ڪرڻ اهو آهي ته ٻين کي به انهن نعمتن ۾ حصيدار بڻايو وڃي. مثلاً مال جي نعمت آهي ته ان ۾ غريبن کي به شريڪ ڪيو وڃي. ان طرح الله جي نعمتن جو شڪر گذار ٿيڻ جو مزاج ٺهندو. زبان جو الله جي ذڪر سان تر هجڻ به وڏي نعمت آهي، جيڪا خوش نصيب ماڻهن کي ملندي آهي. زبان کي آهستي آهستي الله جي ذڪر جي عادت وجهڻ سان اها عادت مستحڪم ٿيندي. مصيبتن تي صبر ڪندڙ جسم به وڏي نعمت آهي. بيماري، تڪليف، اذيت، جسماني ڪمزوري، خاص طور تي دائمي بيماريون يا پوڙهائپ جي ڪري ٿيندڙ جسماني ڪمزوريءَ تي جيڪڏهن صبر ڪندڙ جسم ملي وڃي، ته اها وڏي نعمت آهي. عام طور تي ماڻهو دائمي بيمارين تي شديد ذهني اذيت محسوس ڪندا آهن ۽ جسم به غيرمعمولي حساس ٿي پوندو آهي. اهڙن حالتن ۾ تڪليفن جي باوجود صبر ڪرڻ الله جي فضل کي پاڻ ڏانهن متوجه ڪرڻ جي برابر آهي. جسماني نظام الله جو عطيو آهي. الله پنهنجي ڏنل شيءِ ۾ تصرف ڪري ٿو ته ان تصرف تي صبر ڪرڻ سان الله دنيا ۽ آخرت ۾ پلائيون عطا ڪندو. جيڪڏهن "الله پنهنجي ڏنل شيءِ ۾ تصرف ڪري ٿو"، ته ان جو مطلب آهي ته الله پنهنجي پيدا ڪيل شين کي پنهنجي حڪمت ۽ مرضيءَ مطابق استعمال يا تبديلي ڪري ٿو. جنهن کي مٿي ذڪر ڪيل نعمتون ملي ويون، ان کي الله جي رسول ﷺ خوشخبري ڏني آهي ته ان کي دنيا ۽ آخرت جون ساريون

پلائيون ملنديون. بس اها ئي دعا آهي تہ الله تعاليٰ پنهنجي فضل خاص سان اسان کي انهن خاصيتن سان نوازي، شڪر ڪرڻ جي توفيق عطا فرمائي، ذڪر ڪندڙ دل ۽ زبان عطا فرمائي، ۽ مصيبتن تي صبر ڪندڙ جسم عطا فرمائي.

پنهنجي ماتحتن جي غلطين کي روزانو ستر دفعا معاف ڪرڻ:

هڪ شخص عرض ڪيو، يا رسول الله ﷺ، آءٌ پنهنجي خادم جون غلطيون ڪيترا ڀيرا معاف ڪريان؟ حضور ﷺ خاموش رهيا. ان شخص ٻيهر ساڳيو سوال ڪيو، حضور ﷺ فرمايو، ڏينهن ۾ ستر ڀيرا (جامع ترمذي 1949).

اسان کي روزمره جي زندگيءَ ۾ گهر ۾ پنهنجي اهل وعيال يا ماتحتن سان اهڙا ڪيترائي معاملا پيش اچن ٿا، جتي فرد غصي ۾ اچي وڃي ٿو. اهڙين حالتن ۾ حضور ﷺ جي طرفان هي تعليم تہ روزانو پنهنجي ماتحت جي غلطن کي ستر ڀيرا معاف ڪريو. اسان کي پنهنجي غصي تي قابو پائڻ ۽ مزاج کي متوازن رکڻ لاءِ مددگار ٿي سگهي ٿي. غصو شيطان آهي، جيڪو اسان تي سوار رهي ٿو ۽ ٿورڙي ڀُالهہ تي انسان کي بي قابو ڪري ڇڏيندو آهي. هيءَ حقيقت ۾ مزاج جي خرابي آهي، جيڪا الله جي ذڪر کان غفلت جي نتيجي ۾ پيدا ٿيندي آهي. جيڪڏهن انسان الله ڏانهن متوجہ ٿيڻ جي عادت پيدا ڪري، تہ هو روزمره جي زندگيءَ ۾ مزاج جون ڪيتريون خرابيون کان بچي سگهي ٿو ۽ ٻين کي اذيت پهچڻ کان بہ بچائي سگهي ٿو.

ماڻهن جون غلطيون معاف ڪرڻ وارو جنت جو حقدار:

ارشاد فرمايائون: قيامت جي ڏينهن هڪ آواز ڏيڻ وارو آواز ڏيندو تہ اُهي ماڻهو ڪٿي آهن، جيڪي ٻين ماڻهن جون غلطيون معاف ڪندا هئا؟ اهي پنهنجي ربّ جي سامهون حاضر ٿين ۽ پنهنجو انعام حاصل ڪن. هر

مسلمان جيڪو ائين ڪندو، اهو جنت ۾ داخل ٿيڻ جو حقدار هوندو. (بحوالہ اسوہ حسنہ)

ماڻهن جون غلطيون معاف ڪرڻ، نرمي ڪرڻ ۽ اشتعال پيدا ڪندڙ ڀُالهين تي صبر ڪرڻ انتهائي مشڪل ڪم آهي. ماڻهو کي روزاني زندگيءَ ۾ پنهنجي ماتحتن سان اهڙن معاملن ۾ واسطو پوندو آهي، جتي غصي ۾ اچڻ جا امڪان هوندا آهن. اهڙين حالتن ۾ معافي ۽ درگذر ڪرڻ اسلام ۾ غير معمولي اهميت رکي ٿو. هن حديث شريف ۾ اهڙي شخص جي انعام جو ذڪر آهي تہ قيامت جي ڏينهن الله تعاليٰ انهن سان پنهنجو خاص فضل فرمائيندو.

ماڻهن جون غلطيون معاف ڪرڻ سان، پهرين تہ مزاج ۾ اعتدال ۽ توازن پيدا ٿيندو آهي. ٻيو تہ انسان ٻين جي دل آزاري ڪرڻ کان بچي ويندو آهي. ٽيون تہ ان سان سماج ۾ انتشار کان بچاءُ ٿيندو آهي. تنهن ڪري اهڙي شخص کي جنت جي خوشخبري ٻڌائي وئي آهي.

الله جي طرفان 9 ڀُالهين جو حڪم:

الله جي رسول ﷺ فرمايو: الله مون کي ٩ ڀُالهين جو حڪم ڏنو آهي: (1) الله کان ڊجندو رهان، اڪيلائيءَ ۾ هجان يا ماڻهن سان گڏ، هر حالت ۾ الله کان ڊجان. (2) عدل ۽ انصاف جي ڀُالهہ ڪريان، توڙي غصي ۾ هجان يا خوشيءَ ۾. (3) غريبي ۽ خوشحالي ٻنهي حالتن ۾ اعتدال جو رستو اختيار ڪريان. (4) عزيزن ۽ مائٽن سان محبت سان پيش اچان، انهن جا حق چڱيءَ طرح سان ادا ڪريان، جيڪي مون سان لاڳاپو توڙين ۽ مون سان بدسلوڪي ڪن مان انهن سان بهتر سلوڪ ڪريان. (5) انهن ماڻهن کي معاف ڪريان، جن مون تي ظلم ڪيو هجي. (6) خاموشيءَ ۾ غور ۽ فڪر ڪندو رهان. (7) منهنجي ڀُالهہ ٻولهہ ذڪر هجي. (8) منهنجي نظر عبرت واري هجي. (9) ماڻهن کي چڱين ڀُالهين جو حڪم ڪريان ۽ گناهن کان روڪيان. (معارف الحديث، ڪتاب الرقاق، حديث نمبر 237)

هي هڪ جامع حديث آهي، جنهن ۾ تقريباً ساريون اهم ڳالهيون اچي ويون آهن. اهڙي حديث آهي، جيڪا مزاج کي مڪمل طور اسلام سان ڳنڍيڻ بابت آهي. جيستائين خالص ديني مزاج پيدا نه ٿيندو، تيستائين ان تعليمات تي عمل ڪرڻ ڏکيو آهي.

الله کان هر حالت ۾ ڊجندو رهڻ، جڏهن الله جو خوف غالب ٿيڻ لڳي ٿو ته انسان هر برائيءَ کان بچڻ ۽ نيڪيءَ ڏانهن وڌڻ لڳي ٿو. الله کان خوف ۽ خشيت انسان ۾ عاجزي پيدا ڪري ٿي، جنهن سان انسان پاڻ کي الله جي رحم ۽ ڪرم تي ڇڏي ٿو.

طبيعت ۾ غصي جو حال هجي يا خوشيءَ جو، هر قسم جي حالتن ۾ صحيح ڳالهه ڪرڻ، اهو بندي مومن جي نمايان خصوصيت آهي. هي خصوصيت آساني سان پيدا نه ٿي ٿئي، پر عبديت جي رنگ جي غالب ٿيڻ سان پيدا ٿئي ٿي.

غريبي ۽ خوشحالي ٻنهي حالتن ۾ اعتدال جو دامن مضبوط رکڻ ۽ حد اعتدال کان تجاوز نه ڪرڻ، هيءَ به قابل رشڪ خصوصيت آهي. اسان جي عام حالت اها هوندي آهي ته غريبي هجي ته طبيعت ۾ اداسي ڇانئجي ويندي آهي ۽ معاشي ضرورتن جي فڪر ۾ غير معمولي پريشاني پيدا ٿي ويندي آهي ته متان اسان معاشي ڏکائين ۾ نه ڦاسون. حالانڪ اهڙين حالتن ۾ الله کان گهرڻ جي نفسيات غالب هئڻ گهرجي ۽ الله جي ذات ۾ اميد رکڻ گهرجي ته هو عطا ڪندو ۽ زماني جي رحم ۽ ڪرم تي نه ڇڏيندو. جنهن ريت هن اڄ تائين عطا ڪيو آهي. خوشحاليءَ جي وقت ۾ فضول خرچيءَ کان بچڻ، مال جي محبت کان بچي پنهنجي دولت ۾ مستحقن کي شريڪ ڪرڻ ۽ تڪبر ۾ نه اچڻ، هن حديث شريف ۾ ان تي زور ڏنل آهي.

عزيز ۽ مائٽن سان هر قسم جي حالتن ۾ لاڳاپا قائم رکڻ ۽ پنهنجي وسعت مطابق انهن جي مدد ڪرڻ ۽ انهن جي خراب سلوڪ باوجود انهن سان چڱو سلوڪ ڪرڻ به بندي مومن جي اهم خصوصيت آهي.

جن ماڻهن ظلم ڪيو آهي، انهن کي هڪ طرفو معاف ڪرڻ، بلڪ انهن کي نوازڻ ۽ انهن لاءِ دعاءِ خير ڪرڻ، هي وڏي ظرف جي ڳالهه آهي. ايمان ۾ ترقي جي نتيجي ۾ اها خصوصيت حاصل ٿئي ٿي.

خاموشي ۾ تفڪر ڪرڻ، يعني پنهنجي خاموشي دنياوي ۽ مادي فڪر ۾ وڃائڻ بدران الله سان تعلق کي مضبوط ڪرڻ، آخرت جي فڪر ۾ اضافو ڪرڻ، پنهنجي ديني حالتن کي وڌيڪ بهتر بڻائڻ جي ڪوشش ۽ دل سان الله کي ياد ڪرڻ جو ذريعو بڻجي وڃي. هي تفڪر وڏي نعمت آهي.

منهنجي ڳالهه ٻولهه ذڪر هجي، يعني بندي مومن جي مزاج جي اهڙي ترتيب ٿيڻ گهرجي جو سندس ڳالهين جو موضوع الله جي ذڪر، دين جو تذڪرو، نفس جي پاڪائيءَ جون ڳالهيون، آخرت جي فڪر جون ڳالهيون ۽ پنهنجي حالتن جي سڌاري ۽ دين لاءِ فڪر ڪرڻ جون ڳالهيون هجن ۽ انهن کانسواءِ ڪجهه نه هجي.

جنهن شخص جو اهڙو مزاج بڻجي وڃي، اهو سڀ کان خوش نصيب بندو شمار ٿيندو. انهن ۹ ڳالهين ۾ تقريباً دين جون بنيادي ڳالهيون شامل آهن. الله تعاليٰ اسان کي شال انهن خصوصيتن سان نوازي.

قرآن سان تعلق رکندڙ خاص فرد:

ارشاد فرمايائون: ماڻهن مان ڪجهه (خاص) الله وارا هوندا آهن. صحابه ڪرام رضي الله عنهم پڇيو يا رسول الله، اهي ڪير (خوش نصيب) آهن؟ پاڻ فرمايائون، قرآن پڙهندڙ اهي ئي الله وارا ۽ الله جا خاص ٻانها آهن. (ابن ماجه 215)

هن حديث شريف ۾ الله وارن جي علامت ٻڌائي وئي آهي ته اهي قرآن سان محبت رکندا آهن ۽ قرآن سان سندن مضبوط تعلق هوندو آهي. انهن جو قرآن سان اهڙو رشتو هوندو آهي جو اهي ان کان سواءِ رهي نٿا سگهن، ۽ کين قرآن مان ئي سکون ملندو آهي.

اهڙا الله وارا، قرآن سان گڏوگڏ ذڪر جي ڪثرت ذريعي الله سان مناسبت جو تعلق قائم ڪري ونندا آهن. آخرڪار، قرآن ئي سندن روح جي غذا بڻجي ويجي ٿو ۽ انهن جي ايماني ترقي ۾ قرآن جي تلاوت ۽ ان تي غور ڪرڻ سان ئي ٿيندي آهي.

قرآن جي تلاوت الله سان راز و نياز جو سڀ کان اثرائتو ذريعو آهي. قرآن جي تلاوت سان آخرت جي حساب ڪتاب کان ماڻهو ڀڄڻ لڳندو آهي ۽ ان جي تياريءَ لاءِ هر ممڪن حد تائين ڪوشش ڪندو آهي. قرآن جي تلاوت دل جي تنگي ۽ بيقراري کي دور ڪرڻ جو سبب بڻجي ٿي. قرآن جي تلاوت سان ماضي جي نفس پرست ۽ سرڪش قومن جي عبرتناڪ حشر مان سبق حاصل ڪري، پنهنجي زندگي خالص الله پرستيءَ جي بنيادن تي بدلجي ٿي. قرآن تي غور ڪرڻ سان قرآن ۾ موجود انوار تائين پهچڻ جي صورت پيدا ٿئي ٿي. قرآن جي تلاوت سان گڏ جيڪڏهن ذڪر ۽ فڪر جا مجاهدا ۾ شامل هجن تہ انسان جي حساسيت ۾ غير معمولي طور تي اضافو ٿئي ٿو. اها حساسيت الله جي شانِ عظمت جي سلسلي ۾ هجي يا هر قسم جي برائين کان بچڻ ۽ اعمال کي درست نموني سرانجام ڏيڻ جي سلسلي ۾.

قرآن جي تلاوت الله جي حقن جي ادائيگي سان گڏ بندن جي حقن جي ادائيگيءَ ۾ ۽ فرد کي هوشيار ۽ مستعد رکي ٿي. مجموعي طور تي اهي سڀ شيون ماڻهوءَ کي الله جي وڌيڪ قريب ڪن ٿيون، اهڙيءَ طرح ماڻهو الله جي خاص بندن يعني اهل الله ۾ شامل ٿي ويجي ٿو. اها ئي آرزو آهي ۽ دعا ۾ آهي تہ الله تعاليٰ اسان کي پنهنجي اهڙن بندن جي صحبت ۽ ساڻ عطا فرمائي ۽ آخرت ۾ ۽ انهن سان گڏ اُٺاري. (آمين)